

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Kovács János Máttyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»Vagy összehasonlítható egy könyv egy gyilkossággal?«

SALMAN RUSHDIE

*»Vagy már ott, a Csornije Kljucsin megölnek
bennünket...«*

VARLAM SALAMOV

»...ha már Sziget, legyen egyhangú?«

KERÉNYI KÁROLY

Mcmxcii December

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxcii December

NEGYEDIK ÉVFOLYAM TIZENKETTEDIK SZÁM

Lengyel László Válság, kezelés, berendezkedés 3

Jonathan Sacks A pluralizmus paradoxonjai 11

Salman Rushdie „A túsok túsza vagyok” 15

Erich W. Streissler Gazdasági liberalizmus Kelet-Európában? 19

Gergely Ágnes Izabella és Ferdinánd 1492 22

Varlam Salamov Éjszaka – Sűrített tej 24

Eörsi István Trilógia 28

Dylan Thomas Versek 30

Porogi András Venus & Mars 33

Norman Manea Három mondat Romániáról 39

Sigmond István Éc 42

Sziget – Kerényi Károly levelezéséből 49

Szigethy Gábor Csonka Szózat 62

Török András A teljes Szózat 63

E számunkat SZIGETI PÉTER fényképeivel illusztráltuk: „A 2000 estek vendégei”

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. A 2000 EGYESÜLET FOLYÓÍRATA. FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA. A 2000 EGYESÜLET ELNÖKE: RUTTNER GYÖRGY. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11. TELEFON: 182-1291.

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII., VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL. POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZÓSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT. A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: MACHAN ESZTER. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: ABLAKA ISTVÁN.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY, AZ IPARBANK RT. ÉS A HUNGEXPO RT.

A CORVINA KIADÓ KÖNYVEI

karácsonyra

Charles de Tolnay: Michelangelo festői életműve
690 FORINT

A gótika és a Távol-Kelet
1500 FORINT

John R. Hinnels: Perzsa mitológia
1200 FORINT

Az Uffizi Képtár
980 FORINT

Magyar Nemzeti Múzeum (Fodor István szerkesztésében)
1200 FORINT

David Taylor: Arany macskakönyv
1500 FORINT

A háborúk világtörténete (Richard Holmes szerkesztésében)
2500 FORINT

Tim Marlow: Schiele
1300 FORINT

Paul Moorhouse: Dalí
1300 FORINT

William Feaver: Van Gogh
1650 FORINT

Michelangelo freskói. Az újjászületett Sixtus-kápolna
6500 FORINT

Lajos Mari—Hemző Károly: 99 zöldségtál
300 FORINT

Lázár István: Magyarország története
(ANGOL, NÉMET ÉS FRANCIA NYELVEN) 1300 FORINT

A CORVINA KIADÓ KÖNYVEI TOVÁBBRA IS KEDVEZMÉNYES ÁRON
VÁSÁROLHATÓK A CORVINA KÖNYVKLUBBAN:
BP. V., VÖRÖSMARTY TÉR 1. II. EMELET 201-ES SZOBA.
NYITVA HÉTFŐTŐL CSÜTÖRTÖKIG 10–15.30 ÓRÁIG,
PÉNTEKEN 10–13.30 ÓRÁIG.

10–60% ÁRENGEDMÉNY

A CORVINA KIADÓ KELLEMES KARÁCSONYI ÜNNEPEKET ÉS
BOLDOG ÚJ ÉVET KÍVÁN A 2000 OLVASÓINAK!

Válság, kezelés, berendezkedés

LENGYEL LÁSZLÓ

Kilencvenkettő nyarának elején az Antall-kormány és a Magyar Demokrata Fórum sorozatos vereségeket szenvedett. A júliusi parlamenti zárra világossá vált, hogy az MDF újabb blokád alá került:

1. a kormány és a párt parlamenti és parlamenten kívüli eszközökkel sem tudta elérni a Magyar Televízió és Rádió elnökeinek leváltását, a hatalomátvételt a nemzeti médiában;¹

2. a költségvetési hiány nagysága – éves szinten 200 milliárd fölé kerülése – teljesen illuzórikussá tesz minden ígért növekedést 1992-re, és neveltségessé a dinamizálási programokat;²

3. az első csődhullám „váratlan” és drámai hatása;³

4. a kisbéri időközi választások elvesztése és a kormány, illetve a kormánypártok népszerűségének mélypontra süllyedése.⁴

1 Hiába a miniszterelnöki fenyegetés, hiába a Kónya-féle bizalmatlansági indítvánnyal való zsarolás, hiába a televízió és rádió előtti tüntetések, a köztársasági elnök értésre adta, hogy semmiképpen sem írja alá az elnökök leváltásának dokumentumát. A két elnök meghallgatása súlyosan rontotta az MDF és a kormány tekintélyét.

2 A növekedési ígéretek és a dinamizálási elképzelések (akár a Szabó Tamás-féle GAM, akár Kádár Béla előadásában) vagy a KDNP gazdasági programjában már 1992 elejétől komolytalanoknak tűntek. Igaz ugyan, hogy mind az ellenzéki, mind a független szakértők csak a hiány kétszeresét, vagyis 150 milliárd Ft körüli összeget prognosztizáltak december-januárban, de már ennyi mellett is képtelennek látszott a növekedés és dinamizálás. A kormányzat azonban egészen júliusig hangoztatott még optimista becsleéseket.

Amikor a kormány egy 240 milliárdos éves hiányt próbált elfogadtatni a Nemzetközi Valutaalappal, ezzel a költségvetési hiány átlépte a GDP 5%-ig engedett szigorú határát. Az IMF ugyan több kelet-európai országban, így Oroszországban vagy Lengyelországban is kénytelen hozzájárulni szigorú szabályainak fellazításához, de Magyarország esetében nem kívánt ekkora nyilvános engedménybe belemenni. Sikertelen a magyar kormányra nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy legalább formálisan tartsák be a bűvös határt, ne kockáztassák a mindkét fél számára kellemetlen átmeneti vagy végleges szakítást.

3 1992 első félévében a 61 260 jogi személyiségű gazdasági szervezetből 1337 ellen indult csőd- és 1009 ellen felszámolási eljárás. A több mint 300 főt foglalkoztató 1935 gazdasági szervezetből 156, illetve 33 ellen következett be csőd és felszámolás (KSH). Más metszetben: „A csőd-eljárás alatt levő, kettős könyvvitel szerint működő szervezetek bruttó termelési értéke 1991-ben 160 milliárd forint volt, és mintegy 190 ezer foglalkoztatottat érintett. Az 1992-ben indított felszámolás alatt levők 1991. évi bruttó termelési értéke 26,3 milliárd forint volt, és 33 ezer főt foglalkoztattak” (PM). Megint más metszetben: a bíróságokhoz benyújtott több mint 7000 csőd- és felszámolási kérelem a nemzetgazdaságban foglalkoztatottak 20-21%-át, a bruttó termelési érték 14-15%-át, a konvertibilis elszámolású export 18-20%-át érinti. A nagybankoknak 300 milliárd forint kétes kinnlévőséggel kell számolniuk.

A miniszterelnök ismét politikai fordulatra kényszerült.

a) új kiegyezés előkészítése

Miként az 1990-es győzelem után csak az MDF-SZDSZ paktummal lehetett megoldani a kormányozhatósági patti helyzetet, most hasonló megegyezésre volt szükség. Ki kell egyezni bizonyos kérdésekben – elsősorban a nemzeti média, a médiatörvény, az 1992-es költségvetés és új adózási formák ügyeiben – az ellenzéki pártokkal, hogy fennmaradjon a kormány működőképessége.

Konszenzust kell keresni bizonyos társadalmi csoportokkal,⁵ szakmákkal, hogy folytathassák a privatizációt, a külföldi tőke beáramlása, de ami a kormánypártnak fontosabb, hogy remény legyen komolyabb eredményre a 94-es választásokon. Antall József kinevezte Katona Tamást miniszterelnökségi államtitkárnak azzal a céllal, hogy valami-

4 A kormánypártot különösen fájdalmasan érintette két időközi – a békéscsabai és a kisbéri – választás negatív eredménye, mert erős választási kampányt folytattak, amelynek tétje a kormány, és nem a helyi társadalom jó működésének megítélése, illetve két kormányzati tisztviselő volt. A fájdalmat növelte, hogy az MDF miniszter és államtitkár jelöltjét nem is az egyesült, hanem az egymással is versengő ellenzék győzte le.

5 A nomenklatura-burzsoáziával való kiegyezést, a társadalmi konszenzust ezen a legkényesebb területen a GAM egyik dokumentuma javallotta. Ezt az elképzelést Bogár László NGKM-államtitkár és MDF elnökségi tag fogalmazta: „Politikailag fel kell tudni dolgozni azt a tényt, hogy a magyar polgárság fő ereje a »nomenklatura-burzsoázia« lesz, s a helyzet objektív kényszeréből adódóan a tartós politikai kiegyezésre kell törekednünk a konfrontáció helyett.” (GAM-jelentés, 1992. június, 7. old.) A tétis már az 1992. májusi balatonkenesei együttes kormány- és MDF-frakció ülése élénk vitát váltott ki, és nem vetették el. Ugyanitt a miniszterelnök a fő társadalmi szereplőkkel való kiegyezésről beszélt. Ez Csurka István és radikális csoportja kizsárolásának kezdete, a Monopoly-csoport hivatalos privatizációból való lassú kiiktatásának eleje. Ennek az ülésnek a hatására fogalmazódik meg Csurka fejében a „konszenzussal csibészkedés” elítélésének gondolata, valamint, hogy „kiáltania kell”. Hiszen a GAM-jelentésnek ekkori változatai ilyeneket írnak: „A relatív lassú privatizáció alapvető oka itt is ... néhány alapvető kérdés tisztázatlansága. Legfőképpen az, hogy kell-e, lehet-e (s ha igen, hogyan?) differenciálni az egyes privatizációs alanyok között aszerint, hogy külföldi vagy belföldi, hogy menedzser vagy munkás, hogy nomenklatura- vagy nemzeti burzsoázia?” (8. old.)

De Csurka kizsárolása a materiális javak feletti rendelkezésből ekkor még nem jelentette kilökését a szellemi javak fölötti parancsnoklásból. Ellenkezőleg. Mintegy kárpótlásként kapta a parlamenti kulturális bizottságban Gombár Csaba és Hankiss Elemér meghallgatásait, az MDF-liberálisok és a kormány támogatását. A két meghallgatásból következő teljes bukás juttatta a miniszterelnököket arra az álláspontra, hogy immár a „szellemi területet” is ki kell vonnia Csurka és társai hatása alól, és megegyezést kell keresnie.

féle együttműködést alakítson ki a sajtóval, és felvegye a tárgyalások fonalát az ellenzéki pártokkal.⁶

b) a kormány és a koalíció elsődlegessége az önálló kormány-párti törekvésekkel szemben

A miniszterelnök immár két éve próbálkozik a pártok nélküli kormánypolitizálással. Ez azt jelenti, hogy a koalíciós pártok szerepét a kormányzati szerepre igyekszik szűkíteni, a pártok mozgalmi lojalitását és hitét kormányzati lojalitásra és hitre próbálja átváltani. Mindent megtesz, hogy a pártok mozgalmakból és tagsági buzgólkodásból álló működését a négyévenkénti választások szervezői és propagandista szerepkörére állítsa át. 1992 nyarától igyekszik megszabadulni attól a kellemetlenné váló munkamegosztástól, amelyet korábban maga épített ki a pártok és a kormány között.

c) kormányzaton belüli újraegyensúlyozás

1992 tavaszán a pénzügyminiszter visszaszorítása és a „privatizációs miniszter” kiemelkedése kormányzati egyensúlyhiányt okoz.⁷ Az egyensúly visszaállítása érdekében párhuzamos apparátusok és hatalmi háromszögek jönnek létre. Nyár elején újra rögzítették a Gazdasági Kabinet szerepét és szerkezetét, amely Kupa befolyását erősítette. A kabinet a Kupa, Szabó Tamás, Szabó Iván és Kádár Béla (vagy inkább Bogár László) közötti egyensúlyozásra épül. Az 1990-es eredeti Antall-koncepció azon eleme, hogy a kormányban a kulcspozíciót a Belügyminisztérium és a belügyminiszter töltsse be, Boross Péter révén kezd megvalósulni.

d) a berendezkedés folytatása

A kormányzat és a kormányzati emberek folytatni igyekeznek az 1991 őszi megkezdett betelepülést, állás- és jövedelemszerzést. Tovább folytatják az antiinflációs politikát, hogy a választásokra learathassák gyümölcsseit. A privatizációs folyamatban természetessé kívánják tenni, hogy

szábi-birtokként államjavakhoz lehet jutni. Ismét átszabják az állami gazdaságok és a nagybankok privatizációját.⁸

e) külpolitikai offenzíva

Antall miniszterelnök a kényes belpolitikai helyzeteket külpolitikai „sikerválaszokkal” igyekszik ellensúlyozni. A külpolitikai offenzíva most három pilléren nyugszik.

1. A privilegizált magyar helyzet fenntartása a Nyugat szemében; 2. a kelet-európai magyar vagy nem magyar érdekeltségű konfliktusok újszerű kezelése; 3. előrelépés az „orosz talány” megoldásában.

A magyar külpolitika mind a nemzetközi pénzügyi intézmények, mind az Európai Közösség, végül a világ politikai és gazdasági nagyhatalmai előtt bizonyítani igyekszik, hogy nem szabad egyformán kezelni Kelet-Európa országait. (Az egyforma kezelés egyenlő a magyarok nyugati ejtésével.) Mivel Európa ezt tartja a legfontosabbnak, azt hangoztatjuk, hogy Magyarország a legstabilabb ország a térségben. Tekintettel a többi ország valóban válságos helyzetére – Lengyelországban alkotmányos válság és társadalmi konfliktusok, Csehország és Szlovákia bizonytalan szétválása, a jugoszláv utódállamok háborús állapotai, Románia, Bulgária, Albánia gazdasági szakadéka hullása, a szovjet utódállamok kaotikus belső és külső kavargása – a magyar állapotok még elfogadhatónak látszanak. És ezt a Nyugat bizonyos mértékig honorálja is.⁹ A miniszterelnök meg van győződve arról, hogy a kormánypárt vagy a koalíció válsága esetén, akárcsak egy választási harcban, Európa konzervatív és kereszténydemokrata vezetői elköteleznék magukat személye és pártja mellett.¹⁰

1992 nyarán és őszén a magyar külpolitika már leszámolt azzal, hogy tevékenyen tud közvetíteni a délszláv válságban. A délszláv háború kapcsán az antall külpolitika ráébredt, hogy az elhúzódó boszniai háború az iszlám előretörésének kedvez. Az iszlám összefüggő befolyási övezetének kialakulása a Balkánon Boszniától Koszovóig át Törökországig, illetve összekapcsolódása az azeri, illetve a közép-

6 Katona kiválasztása hasonlatos Kupa 1990. novemberi kiválasztásához. Olyan személyiséget kellett keresni, aki az ellenzéki pártok szemében is elfogadható, akinek a nagyközönség előtt eladható arca van, és akinek egész karrierje az adott terület sikeréhez kötődik. Katona nem juthatott előbbre a Külügyminisztériumban, és feledtetnie kellett Göncz Árpáddal szembeni kihívó és tiszteletlen magatartását – „a köztársasági elnöknek a külpolitikában nem osztottak lapot” –, ahogy Kupának túl kellett jutnia az 1988-as adórendszer népszerűtlen bevezetőjének szerepén. A sajtó és az ellenzéki pártok előtt mind a ketten olyan önálló személyiségekként jelentek meg, akik nem fogják elkövetni a korábbi hibákat, nem vezetik a kormányt újabb blokádba, hanem éppen kivezetik belőle. A miniszterelnök tehát a bevált mintát követte, amikor a Csurka-féle „húzd meg” után a Katona-féle „eressz meg” politikát vette elő. Számítása bevált, mert mind az ellenzék, mind a sajtó feledte Katona korábbi viselkedését, és nagy lelkesedéssel üdvözölték a megfontolt tárgyaló fél szerepében. Aztálta, hogy Katona nem párt szereplőként, hanem miniszterelnökségi államtitkárként tárgyal, Antall véget vetett az MDF-párt liberálisai és populistái közvetlen beavatkozásának a média ügyébe.

7 Antall József 1991 nyarán és őszén Kádár Bélát használta fel Kupa visszaszorítására, majd novemberől Szabó Tamást. A GAM egész működése arra szolgált, hogy a Kupa-program alternatív programját létrehozzák, és a privatizációs miniszter azon dolgozott, hogy a Pénzügyminisztériumot visszaszorítsa a Költségvetési Hivatal helyzetébe, maga alá pedig egy stratégiai minisztériumot építsen fel, egy új Tervhivatalt. A privatizációs miniszter megtervezte látványos térfoglalását, és elkövette azt a hibát, amit már Kupa Mihály is. Elhitte magáról, hogy a miniszterelnök lehetséges utóda. Együttműködésre lépett az MDF populistáival, Csurkával és a Monopoly-csoporttal. (Ne feledjük, hogy elsőként vetette fel kormányzati előterjesztésben Schamschula munkügyi államtitkárral közösen a mindent átfogó összeesküvés gondolatát, amely a szakszervezeteken, az ellenzéki pártokon, a liberális sajtón keresztül a hadsereg tisztikaráig és a banki vezetőkig terjed. Ennek az összeesküvésnek a legnyilvánvalóbb jelzése a

taxisblokádnak.) Végül, elhitte magával, hogy a dinamizálás, a gazdasági emelkedés hátán jut majd előre.

8 Az állami gazdaságoknak először egyben, majd decentralizáltan kellett volna átalakulniuk a központi utasítások szerint. 1992 őszére már senki sem tudja, hogy hányan vannak, hogy mi velük a kormányzat célja, azon az egy elhatározáson kívül, hogy saját embereinek juttat a privatizáció során.

A nagybankokat májusi közgyűléseiken az ÁVU igazgatója az állam nevében privatizációs tervek kidolgozására szólította fel. Három hónappal később a privatizációs miniszter megvonta a bankok tárgyalási jogát, és kétfordulós pályázatot íratott ki a privatizációra. Ekközben a bankok romlása folytatódik, bizonytalanságukban csak egyetlen biztos pont van: adniuk kell különböző képviselők és kormánytisztviselők alapítványai.

9 1992 szeptemberében az IMF és a Világbank közgyűlése egy évre a Világbank Közgyűlés elnökévé választotta Kupa Mihályt magyar pénzügyminiszterként. (A világ pénzügyi vezetői a soros európai elnököt nem kívánták az Európai Közösség országaiból választani, így a magyar pénzügyminiszter a kelet-európai és a nem EK-országok pénzügyminisztereivel versengett. Mivel még sohasem töltött be kelet-európai személyiség ilyen magas tisztséget, és belátható időn belül sem magyar, sem kelet-európai nem is fog betölteni, ezért jóval nagyobb jelentősége van ennek a funkciónak, mint azt a belpolitikai elemzők ma vélik.) Másrészt a Duna-Rajna-Majna csatorna szeptemberi megnyitásán csak Antall József beszélhetett a kelet-európai kormányfők közül. Október 2-án Madridban, elsőként Kelet-Európából, felvették az MDF-et a Nemzetközi Demokrata Unióba (IDU).

10 Ha szükségét érezné, az MDF országos gyűlése előtt, vagy egy előrehozott választás kampányában Antall József „meg tudná szerezni” Helmut Kohlt, hogy tartson húszperces beszédet a televízióban, az általa képviselt demokratikus értékek, a jogállamiság, a parlamentarizmus mellett, a náciizmus bármiféle felelőse ellen. Kohl számára ez ugyanazt jelentené, mint F. Mitterrand mellett beszélni a francia népszavazás előtt. De feltehetően J. Major, vagy Giscard sem tagadná meg ezt a szíveséget.

ázsiai utódállamokkal, egy fenyegető óriás képét vetíti elének. Ennek a befolyásnak az ellensúlyozására a magyar külpolitika immár elképzelhetőnek tartja, hogy a szerb vezetővel lépjen kapcsolatba, kiegyensúlyozza a horvát kapcsolatokat. Nem várhattak áttörést sem a román–magyar, sem az ukrán–magyar viszonyban. Az előbbinél várakozni kellett az őszi választási eredményre, majd az új kormány felállítására, az utóbbinál pedig világossá vált, hogy Ukrajna vezetői minden jó szándékuk ellenére, csak lassan tudnak cselekedni, és rendkívül óvatossá haladnak minden piacoltatás, és nemzetiségi önkormányzat felé. A figyelem egyértelműen Csehország és Szlovákia felé fordult. A szétválás időszakában Magyarországnak fontos volt, hogy Csehországot tartós politikai és gazdasági partnernek nyerje meg, mintegy biztosítsa a hátát.¹¹ A miniszterelnöknek fontos tézise, hogy a kelet-európai államszövetségek – Jugoszlávia, Szovjetunió, Csehszlovákia – megszűnése, a kisállamok füzérének kialakulása a Balti-tengertől a Dardanellákig Magyarországot hosszú távon előnyös helyzetbe hozza, még ha rövid távon konfliktusok származnak is belőle. (Trianon után Magyarország olyan gyűrűbe került, ahol valamennyi szomszédja nagyobb és erősebb volt nála, és bele kellett nyugodnia a törpe létbe. Ha az államok aprózódnak, a kicsiny baltiaktól, a gyenge Lengyelországon át, a kicsiny Csehországra és törpe Szlovákiára, a karanténba zárt kis-Jugoszláviára, a kis Horvátországra, az apró Szlovéniára, a bensőleg bizonytalan Romániára, akkor Magyarországnak van esélye az egyensúlyozásra.) Az Antall-kormány megkísérelte viszonyát rendezni a Mečiar vezette új Szlovákiával.¹² Ugyanebben az időben került sor a szlovén–magyar kapcsolatok megerősítésére.

Az „orosz talánnyal” kapcsolatban a miniszterelnöki tézis az, hogy Moszkva állandó katonai és politikai fenyegetést jelent a jövőben is, hogy Jelcin pozíciói bizonytalanok, bármikor sor kerülhet egy katonai állam létrejöttére. Ezért Magyarországnak meg kell találnia az együttműködést Moszkvával. A szovjet utódállamok és a kis kelet-európai államok egy része ki lesz szolgáltatva az orosz gazdasági és katonai eszközöknek, Moszkva döntőbíróvá lehet a helyi konfliktusokban. Ezért mindent meg kell tenni a megnyerésért.¹³

11 Az Antall–Klaus találkozó és az egész cseh magatartás azt mutatta, hogy Csehország ma nemcsak Szlovákiától szeretne szabadulni, mint szegény és bárdolatlan testvérétől, akit az ember nem mutat be gazdag rokonnak, hanem az általuk alig civilizáltabbnak tartott magyaroktól is. Václav Klaus és kormánya nem mutatott érdeklődést a visegrádi hármak, most már négyek sötétbarna kapcsolata iránt sem, Csehország egyértelművé tette, hogy irányja Németországot.

12 A magyar külpolitika irányítóinak, jelen esetben a miniszterelnöknek, mindig komoly dilemmája, hogy kivel és mikor szabad tárgyalni, kit és mikor kell meghívni. Belpolitikailag igen veszélyes lehet, ha a magyar miniszterelnök egy olyan ország vezetőjével tárgyal, akit az ország közvéleménye semmiképpen sem tud elfogadni. Így Kádár János éveken keresztül nem volt hajlandó találkozni Nicolae Ceaușescuval. Majd Grósz Károly 1988-ban át akarta vágni a gordiuszi csomót, amiből Aradon csúnya felsülés lett. Antall József tanult ebből, és óvakodott mind a szerb vezetővel Milosevićsel, mind a román vezetővel találkozni. Vállalta viszont Milan Pantić új szerb miniszterelnökkel a kétszeri találkozást, és a szlovák választások után azonnal meghívta Mečiar miniszterelnököt. Mint később kiderült, ez utóbbi nem bizonyult szerencsés döntésnek.

13 Az orosz álláspont az európai kis utódállamok és a Balkán tekintetében elég világosan körvonalazódott. Moszkva könyörtelenül préseli az energiaszállításokon és a katonai támaszpontok fenntartásán keresztül a balti államokat, nyomást gyakorol Belaruszra és Ukrajnára, valamint átmeneti békét kényszerített ki Moldáviában. Ugyanakkor meghunyászkodásra kényszeríti a neki energetikailag kiszolgáltatott Romániát, és óvatos támogatásban részesíti Nagy-Szerbiát. Az orosz–magyar politikai játékban a magyar politika Oroszországot a Romániával szembeni együttműködésre próbálja felhasználni. Entz: Gézai nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó állam-

MEGVALÓSULÁS ÉS AKADÁLYOK

aa) az új kiegyezés nehézségei

A társadalmi partnerek, a nagy érdekcsoportok, a gazdasági szereplők kiegyezésre, megállapodásokra vágnak. A konfliktusos helyzet nemcsak Magyarország mint nemzetgazdaság vagy mint szuverén állam érdekeit sérti, de az egyes nagy csoportokét is. Az egyes szereplők, kádárista politikai és gazdasági kultúrájuk következtében egyre nehezebben viselik el, hogy alkuk, paktumok és megállapodások helyett érthetetlen ellentétekben kell eligazodniuk. Nincsenek pozitív kimenetelű játékok, ahol mindkét fél nyerhet, sőt még a nulla összegű játékok is bizonytalanok. Jelenleg a politikai indíttatású játékokban a negatív kimenetel következik be, amikor a kölcsönös becsapás és bizalmatlanság mindkét fél veszteségét okozza.

A kormánykoalíció annyi fronton kénytelen harcolni, hogy valamiféle megállapodásra, fegyverszünetre kell jutnia néhány fontos frontszakaszon. De a konszolidációs kiegyezésnek 1992 őszén négy nehézsége van. (Természetesen a legnagyobbat, a „nincs harang”-ot nem említem, vagyis azt, hogy nem akarnak egyezkedni, hanem konfliktusokat akarnak végigharcolni és így győzni 1994-ben.)

1. A fő gazdasági szereplők, a társadalmi elitek és az új politikai elit között nincsenek vagy szűkösek az intézményes kapcsolatok, és nem vagy alig teremtdött meg egy személyi, informális háló.¹⁴ A kormánykoalíció az intézmények és a kapcsolati hálók szétzúzásán fáradozik, nem építésükön és szövésükön. Nem fogalmazódott meg a kiegyezés tartalma, mit tud kínálni a kormányzat és miért, mennyiért cserébe. (Például biztos alaptörvények, a választásokig fenntartott béke a gazdasági szereplőkkel, médiabéke, infrastrukturális egyeztetés és költségvetési egyezkedés stb.)

2. Hiányoznak a kiegyezéshez szükséges kormánypolitikusok. A miniszterelnök nem kívánja személyes befolyását felhasználni a társadalmi és gazdasági szereplőkkel folytatott egyezkedésekben.¹⁵ A pénzügyminiszter szakmai és politikai súlyának csökkenése lerontotta tárgyalási pozícióit. A privatizációs minisztert nem az alku és a kiegyezés, hanem az irányítás és beavatkozás szándékai vezették, aminek következtében a tárgyalások a nem egyenrangú szerep-

ritkár moszkvai látogatása semmiképpen sem a Magyarországon élő orosz, vagy az Oroszországban élő magyar kisebbségek fontos ügyeinek megoldására szolgált. Magyarország bizonyos érdekközösségekben áll nemzeti önmegdelvezési ügyekben Oroszországgal – Ukrajnával és Romániával szemben. Ugyanígy közös érdekltség mutatkozik az iszlám balkáni befolyása ellen. Az aktív magyar külpolitika jele, hogy Budapestre látogat Gracsov hadügyminiszter és Jerin belügyminiszter, érvényes Borisz Jelcin budapesti meghívása is.

14 A kormánykoalíció pártjainak és magának a kormányzati intézményrendszernek csökevényesek a hivatalos és rendszeres kapcsolataival a vállalati vezetőkkel, a vállalkozókkal, a munkavállalók érdekképviseleteivel, szakmai szervezetekkel, az önkormányzatok képviseleteivel. A kormányzati szervezetek nagyrészt elvesztették a gazdasági szervezetek érdekkijárási szerepét, nincs semmiképpen egyeztetési vagy együttműködési kötelezettségük sem az érdekképviseletekkel, sem a szakmai szervezetekkel. Másrészt a Kádár-korban megszokott „félérszentes” alkuk, „vadászház” megállapodások, „teniszpályás” paktumok sem szövődtek összefüggő hálók. A kormányzat egyes irányítói hiába szeretnék kiegyezni a nomenklatura-burzsoáziával, mert sem intézményesen, sem informálisan nem tudják fölvenni a kapcsolatokat, nincsenek meg az alkuk szabályai, azok a normák, amelyekhez a felek ragaszkodhatnak. Fantomokkal folyik a háború, és fantomokkal szeretnék megkötni a békét is.

15 Nyúljam című cikkemben részletesen felsoroltam, hogy ki mindenkivel nem találkozott két év alatt Antall József. Nem tárgyalt és egyeztetett folyamatosan a nemzeti intézmények vezetőivel, bankárokkal, nagyvállalati vezetőkkel, vállalkozókkal, munkavállalói érdekképviseleti vezetőkkel, szakmai elitek képviselőivel, önkormányzatok irányítóival, bírakkal, tábornokokkal, a szellemi élet vezető személyiségeivel.

lők közötti, kölcsönös becsapáson alapuló egyezkedéseit jelentik. Az ipari tárca vezetőjének tárgyalási készsége nem elegendő ahhoz, hogy ellensúlyozza a tárca súlytalanságát. Az agrárügyekben, a kultúra és oktatás területén, a szociális és egészségügyben a kormányzat képviselői vagy már elvesztették a tárgyalóképes partneri státusukat, vagy elődeik, kollégáik körül kialakult negatív képet kell ellensúlyozniuk.

A különböző kormánypártok politikusai az 1991-es költségvetési vitában, az 1992 eleji „kormányzati offenzívában” – bankok, a mezőgazdasági nagyüzemek vezetői elleni támadásokban, a sajtóháborúban stb. – minden intézményes és informális szálon rontották a megértő, toleráns politikusi képet. Jellemző, hogy a gazdasági életben nem sikerült újabb egyeztető, szavahihető, programkész gazdaságpolitikust kiállítani, hogy az egészségügyi, a szociális, az érdekképviseleti tárgyalásokon sincs új és hiteles szereplő, és a sajtóháborúban Katona Tamást kellett előhúzni a varázskalapból.¹⁶

3. Egy pártközi új megállapodássorozathoz egyezkedésre képes és felhatalmazott politikusokra van szükség nemcsak a kormányzati, hanem az ellenzéki oldalon is. Ez pedig az ellenzéki partokon is hiányzik. Az 1990-es MDF–SZDSZ paktumot személyileg jól biztosította nemcsak Antall József, de a másik oldalon Tölgyessy Péter is, aki megkapta ehhez Kis János és Pető Iván hozzájárulását. Ma nincs kivel megállapodásra jutni a szabaddemokratáknál, mert ehhez előbb nekik kell egymás között megállapodniuk.¹⁷

A legnagyobb ellenzéki párt kiesése után marad a Fidesz, amely csak akkor tárgyaló- és döntésképes, ha Orbán Viktor rendelkezésre áll. Az MDF irtózna alkudozni az MSZP-vezető Horn Gyulával, viszont ő van, és senki más.¹⁸

4. A kiegyezést nagyban akadályozza a pártokon belüli megállapodás-ellenes hangulat. Az első paktum formája és részben tartalma olyan hatást váltott ki, hogy a miniszterelnöknek ma jóval nehezebb lejátszania, mint 1990-ben. Az MDF-en belül Csurka István és a szélsőjobb oldali populisták támadása éppen egy lehetséges második paktum, vagy egy még szélesebb kiegyezés ellen irányul. De a két koalíciós partner is ellenséges a megegyezéssel szemben. Az SZDSZ-ben Tölgyessy Pétert egyenesen eltilították minden tárgyalástól. Az MSZP-ben a kormánykoalícióval szembeni harag tenne nehezzé egy tárgyalást.¹⁹ A Fideszben látszatra semmi nyoma bármiféle megegyezési szándék-nak.²⁰

16 A kormányzati személyiségek elszigetelődése, légüres térbe kerülése emlékeztet a Ezzár-kormány 1985 és 1988 közötti működésére.

17 Amikor e sorokat írom, formálisan hárman vezetik a pártot, a pártelnök Tölgyessy Péter, a frakcióelnök Tardos Márton és a választmány elnöke Tamás Gáspár Miklós. És azt is tudjuk, hogy valószínűleg egyikük sem tekinthető a párt vezetőjének, sőt még hárman együtt sem. Kit kellene felhívnom, kérdezhet magától Antall József.

18 Az 1992 tavaszi és nyári eleji médiacsata az országgyűlés kulturális bizottságában valamennyi párt vezérképviselőjét „fölemésztette”, valamennyiük tárgyalási képességét megkérdőjelezte. Az MSZP-ben megvonták a bizalmat Kósa Ferentől, a Fideszben Molnár Pétertől, és az SZDSZ csak azért nem tette ezt meg Haraszti Miklóssal, mert nincs SZDSZ-vezetés, amely ezt kimondaná. (Ugyanakkor a szabaddemokraták pontosan éreztették, hogy az MDF-nek az a kívánsága, hogy új emberrel szeretne tárgyalni, nem joganak.) Ki tárgyaljon kivel? Végül olyan emberek alkudoztak, akiknek nem volt pártbeli felhatalmazásuk. Amikor Antall József váratlanul Katona Tamásnak adta át az ügy kezelését, az új államtitkárnak nem voltak megfelelő szintű, összehangolt gondolkodási tárgyalópartnerei ellenzéki oldalon. A csomót az a szerencsés szabaddemokrata ötlet oldotta meg, hogy Göncz Árpád kérte fel Katona Tamást a tárgyalásokra,

bb) a kormánykoalíció vezérése a kormánypártok nélkül és a pártbeli lázadások.

Antall József ma hivatalnokkormányt vezet, a pártoknak nincs beleszólása a kormányzati ügyekbe. A kormányfő és a miniszterek egyetlen jelentős kérdésben sem hallgatják meg saját pártjuk véleményét, vagy ami jellemzőbb, meghallgatják és nem veszik figyelembe. A kormánytagok legfeljebb sajtóvitákban reagálnak a pártbeli megnyilvánulásokra, de semmiféle érdemi intézkedést, módosítást emiatt politikájukban nem hajtanak végre. Ez időről időre kiváltja a pártokon belüli lázongásokat, azokat a követeléseket, hogy vegyenek komolyan minket. A békésnek látszó KDNP-n belül is megjelent az az igény, hogy a párt szabjon keményebb feltételeket a koalíciós partnerségért cserébe, esetleg lépjen ki a koalícióból. A KDNP gazdasági programja és a KDNP gazdasági szakértői támadják Kupa pénzügyminisztert, de ennek a költségvetési tárgyalásokig semmiféle fogantatja nincs.²¹ Viszont jól tudjuk, hogy a koalíciós képviselők a költségvetési alkukra tartogatták erejüket, hogy az egyeztetésre kénytelen, minden szavazatra igényt tartó minisztert ekkor szőgyenítsék meg: visszautasítják a kétkulcsos áfát, számon kérik az államháztartás reformját, követeléseket támasztanak a kiadási oldalon. A kormánypárti kisgazdafrakció már ki is nyilvánította, hogy a kétkulcsos áfa helyett az adóbeszedés keményítését, a vagyonbevallást tartják célszerűnek. A kisgazdák azt is tudomására hozták a kormánynak, hogy nem egy elvi, szellemi, erkölcsi koalícióban egyesültek az MDF-fel, hanem, ahogy Mikszáth mondaná, „megélhetési koalícióban”. Így követelik, hogy pártjuk képviselőit éppúgy részesítsék a vállalati és banki igazgatósági, felügyelőbizottsági tagság hatalmából és jövedelméből, mint az MDF-képviselőket.

De a legfontosabb a Magyar Demokrata Fórum kebelében keletkezett lázadás, a Csurka-féle jobboldali populizmus nyílt igénye a kormány feletti ellenőrzésre. A Csurka-szárny a pártmozgalmat a kormányzat fölé helyezné, és a pártmozgósítás, pártprogram, pártkampány révén vezérelné a 94-es győzelemre az MDF-et. Ez a szárny nem kíván osztani a kormánnyal szembeni utálattal és bizalmatlansággal, hanem az új rendszerváltókat és a régi harcosokat szeretné egy mozgalomba gyűmni. A miniszterelnököt és a kormányt tehetetlenséggel és kapkodással, a lakiteleki eszmék cserbenhagyásával vádolja.²² A töredékére fogyott pártban azok a társadalmilag vesztesek vagy vesztesre állók maradtak, akiknek a kormány csalódást okoz, akik csak egy mozgalmi kampányon keresztül maradhatnak az érdeklődés kö-

akinek partneri súlya nem lehetett kérdés. Viszont ez a köztársasági elnököt közvetlenül is bevonta a pártvitába, és lehetővé tette a kormány számára, hogy a köztársasági elnököt közvetlenül felelőssé tegyék bármért, ami a nemzeti médiában történik. Feltehetően egy pártvezetők közötti tárgyalás már előbbre lendítette volna a sajtó ügyét is, de sajnálatosan még az ellenzéki pártok vezetői sem cserélték ki véleményüket erről a kérdésről.

19 A Csurka-ügy után az Országgyűlésben mégis mind Tardos Márton, mind Gál Zoltán kinyújtotta kezét Antall József felé. Ez a két ellenzéki párt készen mutatkozott arra, hogy segítsen a miniszterelnöknek az MDF-en belüli harcban.

20 Kövér László beszéde és Antall József viszonzása a Csurka-ügy kapcsán, Áder János lesújtó értékelése a kormányzat két éves tevékenységéről mind-mind a legkeményebb magatartást mutatják, és a legnagyobb ellentétet. Mégis az a gyanúm, hogy Orbán Viktor az egyetlen ellenzéki pártvezető, aki nyugodtan tárgyalhat és megállapodhat Antall Józseffel anélkül, hogy pártjának komoly ellenkezését kiváltaná.

21 A KDNP gazdasági programja, amelyet elsősorban Szokolczai György fogalmazott meg, olyan élénkítő program, ami a pénzügyi restrukturizáció legyőzésében látja fő célját.

zép pontjában, a feljutás esélyénél.²³

A Csurka-ügy még átmenetileg sem tudta megzavarni a kormányt, egy pillanatra sem okozott kormányzati problémát.²⁴ A miniszterelnök valószínűleg pontosan felmérte, hogy adott esetben hány képviselő állna Csurka mellé, hányan lennének hajlandók kimenni a meleg kormánypárti fészkekből és kormányt buktatni. De azt is megértette, hogy meg kell szabadulnia a Csurka-szárnytól, Csurkát és társait ki kell szorítania nemcsak a hatalomból, de a hatalom közeléből is.²⁵ És az MDF-pártnak tovább kell tartania az ideológiai mozgalmat, párt felől a hivatalnoki és választási párt felé.²⁶ Az Antall-berendezkedés belpolitikai útja éppúgy nem egy előre végiggondolt miniszterelnöki stratégia szerint halad, mint Bethlen István konszolidációja a húszas évek elején, hanem menet közben találódik ki, az adott súly-ellensúly logika szerint. De hogy konszolidációs stratégiáról van szó, ahhoz nem férhet kétség. Ebben pedig már nem férnek bele Csurkák, ahogy nem fértek be 1922–23-tól Gömbösék sem. A társadalomban nagyobb a békevágy, a konszolidáció szándéka, mint a radikális váltás, nagyobb a megbízható kormány igénye, mint a radikális pártmozgalom.

cc) kormányzaton belüli vetélkedés egyensúly helyett

A miniszterelnök úgy vezeti kormányát, hogy az egymást utáló kormánytagok kölcsönösen ellensúlyozzák is egymást. De a nyár eleji gazdasági és médiaválság szükség-

gessé tesz egy bizonyos mértékű kormányzati együttműködést, intézményi összehangolódást. Három területen megoldatlan a kormányzaton belüli egyensúly.

1. A kormány tagjai, maga a miniszterelnök is, arra késztetnek fel, hogy többleteket fognak elosztani, hogy jelentős mértékben tudnak osztogatni nemcsak állásokat, de tízmilliárdos nekilendítő támogatásokat is. A költségvetés hiányának nagysága, a működő tőke beáramlásának megtorpanása, a népszerűtlenség olyan csapatot ért, amely győzelemre állt fel, és most a vereséget kell megmagyaráznia. A győzelmi áskálódásokat most a vereséggel járó összevesszésként váltották fel. A kormány se nemzegtudás, se ágazati, se területi szinteken nincs felkészülve a válságkezelésre, válságtechnikák alkalmazására. Ennek következtében a miniszterek egymás tűzoltó munkáját akadályozzák, és folyamatosan egymást vádolják. Furcsa módon szinte valamennyien abban érdekeltek, hogy a gazdasági mutatók romoljanak, mert ez a másik gazdaságpolitikáját és pozícióját rombolja.²⁷

2. Néhány ágazat akut válságba került. Így elsősorban az *agrárágazat*, ahol az iparnál is nagyobb hanyatlás következett be, ahol szinte egyetlen intézmény se tud működni. Az agrártárca képtelennek bizonyult a helyzet kezelésére, a privatizációtól a piacpolitikáig, a hitelszervezettől a földtulajdon megoldatlanságáig minden zavarba került. De itt a gondokat fokozza a Földművelésügyi Minisztérium irányítási válsága. A második terület az *egészségügyi és szociá-*

22 A Csurka-féle vonalvezetés kezdete jóval a kormányalakítás előttre tehető. Az első meg hasonlítás az MDF-en belül és a lakiteleki Alapító Atyák között a mozgalom vagy párt kérdésében következett be 1989 első felében. Csurka István, akár Bíró Zoltán vagy Csóri Sándor a leghevesebben védelmezte a mozgalomként, a tiszta szemléi körként való megmaradást. Mindazokat, akik a párttal alakulást javasolták, mint kommunista párti ügynököket bélyegezte meg az MDF Országos Gyűlésén. Azután még is belement a többség akarataiba szóban és írásban egyaránt, ellentétben Bíróval és Csórival, akik az MDF és az egész magyar politikai élet legnagyobb bajának a gyors pártosodást tartják. A második meg hasonlítás Pozsgay Imre cserbenhagyása az MDF által 1989 őszén, amelynek hatására Bíró Zoltán le is mondott az ügyvezető elnöki tisztségről. Mint a Csurka-dolgozat bizonyítja, Csurka is érezte, hogy ez a lépés a szavahihetőségük mellett hatalmukban is megkérdőjelezi az Alapító Atyákat. A harmadik meg hasonlítás az MDF-SZDSZ paktum, amely Bíró Zoltánt kivitte a pártból, Csóri Sándort végig sértette, és Kiss Gy. Csabában megérlette a gondolatot, hogy föllépjen a miniszterelnök „személyi kultusza” ellen. A protestáns, kuruc talpas vezetőket kizsoltották a katolikus, labanc úriember, aki minden pártérdeket, mozgalmi érdeket alávetett saját kormányzási érdekeinek és gyakorlatias taktikázásának. A választási kampány, a paktum, a kormányalakítás mind-mind azt bizonyították, hogy a kormány vagy párt, igazgatás vagy pártmozgalom, hatalom vagy eszme, „nyugodt erő” vagy radikális rendszerváltás vitáiban Antall József haboroz nélkül a kormányt, a hatalmat választja. És ezért is szavaztak rá a közép- és baloldaliak.

23 1992-ben már csak az pártaktivista, akinek semmiféle gazdasági és társadalmi esélye nincs a felemelkedésre, aki nem tudott kormányzati strébességgel bejutni valamely zsíros állásba.

24 Jellemző, hogy a Csurka-dolgozat utáni első kormányülésen Antall miniszterelnök mindössze egyetlen percet foglalkozott az üggyel, ilyenformán: „No, kedves Juditka – Juhász Judit kormányzóvivő –, akkor ki kellene adnunk egy olyan nyilatkozatot, hogy a kormány nem kíván foglalkozni a Csurka-programban foglaltakkal, azt az MDF belügyének tekintni. Nézzük a további napirendet!” Sem a koalíciós pártokból, sem az MDF-ből egyetlen miniszter nem szólt, kérdezett, kért tiszteletet, határolta el magát, senki nem kívánta helyeselni vagy megcáfolni a dolgozatban foglaltakat. A kormány pontosan ennyit foglalkozott az esettel. Lám, Antall József nemcsak az MDF, de a kormány nélkül is kormányoz.

25 Csurka István nem az MDF-párt tömegei miatt jelent veszélyt Antall Józsefnek, hanem mint lakiteleki Alapító Atya. Ha a program megjelenése augusztusban, vagy az MDF Országos Gyűlés előtti választási időszakban, netán az Országos Gyűlésen Csurka mellé álltak volna, vagy állnának az MDF-ben megmaradt Alapító Atyák – Csóri Sándor, Für Lajos, Leszák Sándor –, akkor komoly harcra lenne kilátás. Másrészt Csurka szétrombolhatja Antall József jól-rosszul felépített ellenállási mitoszát, bizonyítva, hogy később, a veszélytelen időkben csatlakozott az MDF-hez. Párbeszéd a választmány ülésén augusztusban: Antall: „Rossz ajtót kopogtat az az MDF-ben, aki nem fogad-

ja el együttes értéként a parlamentáris demokráciát, a jogállamiságot a nemzeti értékek mellett.” Csurka: „Ami az ajtóügyet illeti, arra csak azt mondhatom, hogy én és néhány barátom azok közé tartozunk, akik ezt az MDF-házat, téglástul, ajtóstul, ablakostul a két kezünkkel az alapoktól építettük fel, hogy azután kinyissuk azt a bizonyos ajtót azoknak a barátainknak, akik később ébredtek, és később jöttek közénk.”

26 Boross Péter belügyminiszter belépése az MDF-be afelé mutat, hogy a kormányzati lojalitást össze kell kötni a pártlojalitással. Az *Új Magyarorszag*, a *Pesti Hírlap*, a rádió *Vasárnapi Újsága* a csurkai mozgalmi hangról ártértek a kormányzati párthangra. Ez azt jelenti, hogy az igazgatósági tagsághoz, egy kft. támogatásához, egy alapítvány banki pénzfeléhez nem mozgalmi, hanem kormányzati pártgarancia kell, vagyis a tisztviselő párttagkönyv ellenében jut előre, és anyagi javakhoz, de a párttagsághoz nem kell ideológiai leckeiket vennie és tartania. Megélhetési párt. A jöfű patriarchális alakok közé modern belső kis urak kezdtek szállingózni, akik nem értek rá a fehér asztalnál ülni, akik Spencert, Bluntschlit olvasták éjjel odahaza szelíd lámpafény mellett, vagy olyanok, akik lótotókat-futottak, gseftet hajszoltak, vasutakat építettek. Ezek nem tudnak mulatni, tele van a fejük számokkal. Azután jöttek a stréberek mindenféle formában és generációban. A strébernek csukott szája van és nyitott marka. A szegénység nőtön-nőtt ezalatt a középosztályban: jöttek a falánkok. No hát ezek se arra nyitják ki a szájukat, hogy nevéssenek, hanem csak arra, hogy bekapjanak vele valamit. És aztán egyre önzőbb, savanyúbb, ridegebb, kapzsiabb alakok előtt nyílt meg a parlament kapuja. Jöttek, akik abban hivatkoztak, hogy ők dolgoznak, folyvást dolgoznak, a rogyásig dolgoznak, ezek az úgynevezett »nagy munkaerők« (mert a »nagy munkaerő« a divat), lihegve, izadtan futnak végig a folyosón, mert rá nem érnek lépegetni, bekukkantanak a tanácsterembe egy-két percre, de mert még sok dolguk van, ostentatíve futnak el onnan is.” Mikszáth: *A mi Áldásunk* (1901).

27 Amikor Kupa a hiánnyal, a csődök feltárással Kádár Béla és Szabó Tamás növekedési vágyait fosztatja szét, s ami fontosabb, a pénzosztogatásuk lehetőségéből származó hatalmukat kisebbíti, amikor Kádár és Szabó a magas költségvetési hiányért Kupát hibáztatják, amikor mindenki gyönyöködik a másik számain – mindez nagyon emlékeztet az 1987-es Lázár-kormány utolsó hónapjaira. A Pénzügyminisztérium bizonyítani igyekszik, hogy az exportoffenzíva – Kádár Béla legnagyobb dicsőisége –, valójában egy hagyományos szerkezetű, rossz kitermelési mutatójú, vagyonfelértékelési magatartás eredménye. Gyönyörű fogják a Szabó Tamás-féle privatizációs politikát, mint amely inkább lassította a privatizációt és elriasztotta a külföldieket, mint gyorsította és megnyerte. Másrészt Kupa kormányfői ellenfelei azt bizonygatják, hogy az ortodox fiskális politika, a költségvetési megszorítások okozták a válságot, azért nincs mód élénkítésre. És támadják a költségvetési politika Akhilleusz-sarkát, hogy a magas költségvetési hiánynak még az az előnye sincs, hogy növelné a beruházásokat, hanem szétmállasztja a költségvetési hatást. „Nem mondtam, hogy nem ért hozzá!” – nyilatkozzák egymásról.

lis tárca területe. A KDNP vezetésű minisztérium két év alatt sem tudott átfogó szociális terveket kidolgozni, és az egészségügyi koncepcióit a szakmával összehangoltan bevezetni. 1992 tavaszától sikerült válságba taszítani az Állami Vagyonügynökség szervezetét, sikerült elbizonytalanítani a privatizációt. Az ÁVÜ folyamatos szervezése és átszervezése, tulajdonosi minisztériummá növelése, a privatizációs normáinak és technikáinak állandó változtatása tökéletesen kiismerhetetlenné tette a privatizáció menetét. Az ÁV Rt. kialakításának bizonytalansága, a kizárólagos állami tulajdonban maradó hatalmas köre, a privatizációs kampányok mind rosszul hatnak a kül- és belföldi befektetőkre. És végül állóháború alakult ki a művelődésügyben, különösen az oktatás, de részben a kultúra és tudomány irányítása terén is.

3. Nem tudott létrejönni az MDF-kormányzatba bevont fiatalok között az *ifjú tisztek mozgalma*. A kormányzatnak ugyan sikerült számos fiatal szakembert megnyernie, de ezek között nincs semmilyen akár intézményes, akár informális kapcsolat. A nyolcvanas évek közepétől a fiatal minisztériumi tisztviselők között szoros szálak szövődtek, amelyek szakmailag és emberileg összetartották őket a főnökeikkel szemben. Ez a hálózat, ezek a hálózatok adták az átalakuláshoz a programokat és az embereket. Valószínűleg létre fog jönni a mai kormánykoalíció apparátusaiban is valamiféle nemzedéki szakértői összetartás, de erre még várni kell.²⁸

dd) betelepülés

A berendezkedés egyre egyértelműbben válik osztogatás-fosztogatással, betelepüléssé. Az a mai hallgatolagos kiegészítés a pártok között, hogy egymás korrupcióit nem bántják, hogy az ellenzék nem buktatja le a kormánytisztviselőket, képviselőket, minisztereket korrupcióit, cserébe a kormány se firtatja az ellenzéki pártok önkormányzati ügyeit, még felrobbanhat.

A berendezkedés négy embertípusra épít: 1. *mamelukok*, akik hűségért, lojalitásért hivatal, jövedelmet, befolyást kapnak akár kormánypárti, akár ellenzéki oldalról. Strébrek és bámulnokok, asztalnokok és pohárnokok, előre elkészített múlttal, akiken keresztül lehet fenyegetni, ellenőriztetni, kirúgítani. Gyűjtés alatt állnak, mint hörcsögök, minden igazgatósági, felügyelőbizottsági, kuratóriumi tagsági választáskor. Mindegyikről fel van jegyezve, hogy hol, mennyit, kinek a nevére rakott zsebre, amiként ők is följegyzik egymásról. Minden költségvetési tárgyalásnál benyújtják a számlát, szavazataikat drágán adják. A kormány térfoglalásakor – 1991 őszétől – azért jelentkeztek, hogy

nehogy kimaradjanak valamiből. A kormány megtorpanásakor – 1992 nyarától – azért jelentkeznek, mert tudják, hogy a kormánynak most égetően szüksége van hívekre, akiknek 1994-ig osztogatni fog.

2. *Együttműködők*, akik megértették és tudomásul vették az új normákat, akik már tudják, hogy ha valaki politikailag fenyegeti őket, akkor meg kell kérdezniük, mennyi kell az alapítványukba, hol kell befizetni a kft.-jükbe. Nem szeretjük őket, de kifizetjük, ha lehet. Az együttműködők a kormányzati, vagy önkormányzati embereket, a képviselőket, az új elitet úgy tekintik, mint kiszámíthatatlan rablót, akiknek le kell tenni a sarcot, akiknek meg kell adni a hitelt, akiknek be kell tölteni az éhes száját.

3. *Játékosok*, akik a berendezkedést a Kádár-kor folytatásának tekintik, és élvezik a játékot. Hozzá vannak szokva a bizonytalansághoz, a politikai és jogi hamiskártyázáshoz. „Mindennek ára van, mindenki megfizethető” – ez az alapelvük. Pontosan tudják az árfolyamokat minisztériumi újságíróig, banktisztviselőig, vagyonügynökségi előadóig. A játékosok alakítják az árakat és az alkufeltételeket az *adminisztratív piacon*, az állami vagyonok privatizációjának, a hitelkihelyezéseknek, a káderek elosztásának piacain, még ha a politikai elit azt is hiszi, hogy ő szabja meg önmaga és árja árát.

4. *Guggolók*, akik 1994-ig már guggolva is kibírják. Ők ugyanígy kiguggolták a Kádár-rendszert, különböző határidőkre várva, amelyek bekövetkeztek vagy nem történt semmi, vagy nem az történt, mint amit vártak.²⁹

ee) a külpolitikai offenzíva korlátai

1. A nyugati kapcsolatoknak külső és belső korlátai vannak. A legfontosabb külső korlát, hogy egyetlen politikai és gazdasági hatalomnak, szervezetnek sincs Kelet-Európa-stratégiája. Az Egyesült Államok az elnökválasztási év miatt külpolitikailag béna, gazdaságilag érdektelen a térségben, és a magyar külpolitika joggal tart amerikai izolacionalizmus feléledésétől.

Az IMF és a Világbank által gyakorolt általános politika, szabályrendszer, Latin-Amerika és Afrika után, Oroszország felvételével válságba került Kelet-Európában is.³⁰ Az Európai Közösség saját bajaival van elfoglalva, nem hiányzik neki a sok-sok kelet-európai szegény ember.³¹ Európai stratégia nincs, hanem menet közbeni politizálás. Ennek egyik variánsa Kelet-Európa kiiktatása, sorsára hagyása, miként az Jugoszláviával is történt. A második variáns, néhány ország kiválasztása, külön kezelése és jutalmazása a demokratikus és piacgazdasági átalakulásért, a többiek büntetése ennek elmaradásáért. Ez annyit hoz a kiválaszt-

28 Az is lehetséges, hogy már léteznek ennek a hálónak összefonódott szeméi, csak még én nem látom őket. Másrészt nem szükségszerű, hogy ennek a nemzedéki hálózatnak a megszerveződése éppen úgy menjen végbe, mint az a nyolcvanas években történt. Egy bizonyos, hogy a közgazdaság-tudományi egyetem volt Rajk-kollégistái, és a jogi egyetem Bibó-kollégistái között is ma is létezik egy olyan szakmai és emberi háló, amely lehetővé teszi, hogy MDF-kormánytisztviselők és Fidesz-szakértők állandó kapcsolatban álljanak.

29 A berendezkedésről lásd a 2000. évi júniusi számát.

30 Az IMF és a Világbank által kötött szerződésekből szinte egyetlen egy sem teljesült és teljesül. A nemzetközi pénzügyi szervezetek követelményeit az érintett országok nem tudják betartani, ezért állandóan bele kell nyugodniuk abba, hogy a szerződéseket módosítják. Amerikai nyomásra az IMF belement abba, hogy felvegye a szervezetbe Oroszországot, amely az alapszabályban előírtakból semminek nem felelt meg. A Valuta-alap a költségvetési hiány nagysága miatt 1991-ben „kivonult” Lengyelországból, hogy azután 1992-ben, sokkal rosszabb költségvetési feltételek mellett, politikai okokból visszamenjen. Az a szabály, hogy a költségvetési hiány nem haladhatja meg a GDP 6 százalékát, sem Kelet-Európában,

sem Latin-Amerikában, de még néhány fejlett országban se tartható be. A két szervezetet nem ennyi országra, és főleg nem egy világhatalom támogatására találták ki. Át kellene szabni mind a szervezeteket, mind a normákat ahhoz, hogy túlzott munka helyett stratégiai beavatkozásokra kerülhessen sor. Ezt az átalakítást mindenki akarja, mindenki más irányba, de senki se csinálja. Ennek következtében fennmarad az a szemforgatás, ami eddig: a szabályok nem vagy korlátozottan működnek, de a felek úgy tesznek, mintha más lenne a dolog. A következmény: az IMF-normák Kelet-Európában már alig érvényesülnek, az IMF-szerződések gazdaságpolitikai szerepe erősen lecsökken. Ez látszatra előnyös, hiszen növekszik a magyar gazdaság szabadságfoka. De hátrányos annyiban, hogy a politikai vezetőket immár ez az istráng sem tartja vissza a túlköltekezéstől.

31 Az Európai Közösségben belül hiányzik a meggyezés a politikai unióhoz, ellentétben a pénzügyi rendszerben, meggyengültek a központi kormányzatok, és megerősödtek a tartományi, regionális szintek, meg vannak verve saját gazdagjaik és szegényeik ellentéteivel. Németország kelet-német kiköltekezése és rossz tapasztalatai nem teszik vonzóvá a keleti térséget.

tott országoknak, hogy az európai előszobába kerülhetnek, de a modernizációra, a belépésre már sem tőkét, sem szabályrendszert nem kapnak. A társulási szerződések azt mutatják, hogy az Európai Közösség nem szándékozik újra szelketni a közösségi regionális, strukturális és kohéziós alapok törtéit, hogy azokból a kelet-európai kiválasztottaknak nyújtson.

A Nyugattal való viszony belső korlátai közé tartozik, hogy Magyarország gazdaságilag egyensúlytalan, a reálgazdaságban folyamatos a visszaesés, magas a költségvetés hiánya, a privatizáció bürokratikus, a növekvő munkanélküliség és a szociális háló hiányai miatt a kormányok és külföldi befektetők társadalmi konfliktusoktól tartanak. A befektetők hiányolják a technikai, a pénzügyi és a szociális infrastruktúrális hátteret, valamint az ezek fejlesztésére vonatkozó programokat. De mindezek nem jelentik a már bennlévő tőke látványos kivonulását, sőt még a tőkebeáramlás lassulását sem. Ez csak azt jelenti, hogy a nagyjából egy-, másfél milliárd dollárnyi éves működő tőkéből nem jön több.

Másodszor: Magyarországnak bizonyítania kell, hogy a pattanásig feszült övezetben nem fog európai biztonsági veszélyt kiváltani, hanem ellenkezőleg, egyfajta biztonsági övezetként működik.³²

Harmadszor: az európai szélsőjobboldal elöretörésével

hozzák párhuzamba az MDF-en belüli szélsőjobboldali, antiszemita és antikapitalista populizmust. A Csurka-ügyet Le Pen, a német neonácizmus, az osztrák szélsőjobboldal stb. növekedésével állítják párhuzamba. Ez pedig Európában elfogadhatatlan.³³

2. A kelet-európai konfliktusokban a magyar egyensúlyozó politika nem mindig áll a helyzet magaslatán. A külpolitikai offenzíva keretében Antall József azonnali megoldást próbált kihozni Mečiar szlovák miniszterelnök meghívásával. A tárgyalások semmiféle gyakorlati eredményt nem hoztak, viszont a magyar kormány csapdába esett. Mečiar arra használta fel a találkozót, hogy otthon teljes szlovák sikerről számoljon be mind Bős, mind a nemzeti kisebbségek ügyében. Ez az ügyes húzás a magyarokat kényszerhelyzetbe hozta: vagy elismerik, hogy engedményeket tettek, és megállapodtak a magyar közvélemény és a szlovákiai magyarok háta mögött, vagy cáfolják ezt. Ha elismerik – Arad. A magyar közvélemény soha nem bocsáthatja meg. Ha cáfolják – a kapcsolatokban a magyar fél ront, és igazolja Mečiar politikáját, hogy a magyarok nem akarnak megállapodást, hogy a magyarokkal nem lehet tárgyalni. És a cáfolat, valamint a magyar miniszterelnök nürnbergi beszéde felveti azt a kérdést, hogy kellett-e Mečiarral tárgyalni ilyen helyzetben, nem volt-e előre látható, hogy be akar és be fog csapni minket.³⁴

32 Magyarország garanciákat kellene adnia arra, hogy 1. nemzetiségi, vallási alapon nem megy bele semmiféle viszályba szomszédaival, 2. a menekültek áradatának nem kiinduló és áteresztő, hanem visszatartó és ellenőrző pontja, 3. felfogja a foglalkoztatási és fogyasztási népvándorlást, hogy az ne jusson át Európába, 4. környezeti vagy gazdasági megfontolásokból nem okoz biztonsági kockázatot (Bős). Ilyen garanciákat természetesen nem adhat. Az első pont a legnehezebb, legkényesebb kérdés. Itt az állandó magyar előterjesztések a kisebbségek kollektív jogairól, a nemzeti sérelmekről, nem váltottak ki kedvező visszhangot. A második és a harmadik pontban Magyarország a legnagyobb együttműködési készségről tesz tanúságot, csak az a kérdés, hogy hogyan fog ez hosszabb távon kihatni a határon túli magyarokkal és a szomszéd államok polgáraival való viszonyokra. Végül Bős–Nagyvaros kérdésében a magyar kormány nem a legserényebben járt el, amikor a csehszlovák–magyar nemzetközi szerződést nem 1990 áprilisában mondta fel, a rendszerváltásra hivatkozva, hanem 1992-ben, amikor az egyoldalú szerződésbontás rossz fényt vetett a magyar megbízhatóságra. Másodszor, a nyugatiak ezt a vitát nem szeretnék európai szinten kezelni: így Antall miniszterelnök 92. szeptemberi nürnbergi beszéde, amelyben a szlovák felet bevádolta, nem hozott nagy nemzetközi tetszést. (Mint amikor a gyerekek közül a legjobbat meghívják a felnőttek

asztalához, és az rögtön arról kezd beszélni, hogy őt megrúgta a Pista, tessék Pistát megbüntetni.)

33 Valójában a Csurka-ügy és a magyar szélsőjobboldal éppen nem tud tömeges mozgalommá fejlődni. Itt az európai és a magyar fejlődés közötti történelmi aszinkronitás furcsa megjelenéséről van szó. Csurka és áramlata még az a választáséretlet, amely a kommunizmussal és a baloldallal háborúzik, s legkevésbé sem a liberális jogállam, a parlamentáris demokrácia intézményeivel. Azt a korszakot tükrözi, amikor Nyugat-Európában még csak fölkel a szélsőjobb napja. A mai Magyarországon igazi tömeghatása a csurkai érvekkel balról megjelenőknek van – a nemzetközi imperializmus kifoszt bennünket, mi körül köre föllepítettük ezt az országot, gyárakat, lakótelepeket, majd jöttek az idegenek és elvesztjük a munkánkat, vége a biztos árnak, a rendőr nem véd meg a bűnözőktől, gyarmatosítanak minket, földig rombolva a magyar ipar eredményeit stb. –, ahogy Kelet-Európában is. Mečiar, Iliescu, Milosevic ezért győznek. De mindez nem változtat azon a tényen, hogy a mai Európa és az Egyesült Államok számára elfogadhatatlan és elviselhetetlen a szélsőjobboldali populizmus, különösen kormánypárti hatalmi ideológiaként.

34 Tanulhatunk belőle, hogy Kelet-Európában ez a mód, itt nincs úri politizálás.

ÖRÖKMOZGÓ

A DECEMBERI MŰSORBÓL

ANTONIONI-SOROZAT (A RENDEZŐ 80 ÉVES)

„LUMIÈRE 100 ÉVE” – NAGY FRANCIA RENDEZŐK KISFILMJEI

MOVEAST (KÖZÉP-KELET-EURÓPAI FILMFÓRUM)

PREMIER: DUŠAN MAKAVEJEV: AZ EMBER NEM MADÁR (1965)

DUŠAN MAKAVEJEV MÁS FILMJEI

BEVEZETÉS A FILMMŰVÉSZETBE (ÁLLANDÓ SOROZAT)

A FILMINTÉZET FORGALMAZÁSÁBAN MEGJELENŐ ÚJ FILMEK:

ALEKSZANDR SZOKUROV: A MÁSODIK KÖR

ALEKSZANDR SZOKUROV: AZ EMBER MAGÁNYOS HANGJA

ÖRÖKMOZGÓ

VII. ERZSÉBET KÖRÚT 39.

a vágy

titoktalan tárgya című Szilágyi Ákos-kötet
sok helyütt kapható, de egészen biztosan
nem tér be hiába érte az Írók Boltjába.

A volt Japán Kávéházba.

(Budapest, VI. Andrásy út 45.)

A LIGET KIADÁSA. ÁRA 128 FORINT.

A pluralizmus paradoxonjai

JONATHAN SACKS

Az idén Harold Pinter felolvasott egy előadást *Semmi se szent?** címmel. A szöveget nem ő írta, hanem Salman Rushdie, aki – biztonsági okokból – nem jelenhetett meg a nyilvánosság előtt. Egyetlen pillanatba sűrítve élhetjük át két kultúra elkerülhetetlen összeütközését: a modernség és a hagyomány csapott össze egy tekintélyromboló regényíró és a vadul felháborodott iszlám képében. Nem csupán az istenkáromlás különlegesen kényes esete forgott kockán, hanem a lehető legalapvetőbb kérdés is: az, hogy mit jelentenek a szavak, s hogy mi is egy könyv. A heves vita során Rushdie azt bizonygatta, hogy a *Sátáni versek* végül is csak egy regény, melynek szövegét nem arra szánta, hogy egy-egy értelmű megfeleltetésben legyen a valósággal, sem pedig arra, hogy szerzője személyes nézeteit képviselje. A muzulmánok a szent szövegek hagyományába születnek bele, szemükben az írott szónak sokkal súlyosabb jelentősége van: egy mondat számukra önálló létező, és a szerzőjének jól kell állnia érte – nem bújhat ki a felelősség alól azzal, hogy a modern regény nyelv kapcsolatos konvenciókat kezdi emlegetni. Hogy kinek van igaza? Erre természetesen nincs válasz. Nem mintha a kérdés túlságosan bonyolult volna – az ok a kérdést feltevő két kultúra egymást kizáró helyzete.

Rushdie előadása arról szólt, hol a helye a regénynek a mai társadalomban. A műfajt kivételes *arénának* nevezte, amely, Carlos Fuentes szavaival, „azért születhetett meg, mert nem értjük egymást, mert az egységes, ortodox nyelv elenyészett”. Ezután Rushdie tovább vitte a példázatot. Képzeli el, hogy egy nagy, zegzugos házban vagyunk, s a ház teli barátokkal és idegenekkel. Egyszer csak rájövünk, hogy nincs kijárat. Aztán egy napon találunk egy szobát, amelyben sok-sok hangot hallunk, melyek a házról beszélnek meg a bennlévőkről. A hangszoba vigaszt nyújt, nélküle megőrülnénk. Nos hát ez a regény funkciója, mondja Rushdie. „Az irodalom az egyetlen olyan hely a társadalomban, ahol a saját fejünkben hallhatunk hangokat beszélni mindenről és minden lehetséges módon.”

Meglehetősen provokatív meghatározása ez mind az irodalomnak, mind pedig az ép elmének. Hiszen azt is mondhatnánk rá, hogy ha valaki hangokat hallgat, amelyek mindenről és minden lehetséges módon beszélnek, akkor az illető nemhogy nem épeszü, hanem egyenesen a lehető leggyorsabb úton van az örültekháza felé – és pontosan ez

áll a magas irodalomra, sőt egész töredékes kultúránkra is. S ha már ép észről beszélünk: a Rushdie-féle ház lakói akár össze is gyűlhetnének – először csak egymáron, majd egyre többen –, hogy végighallgassanak valakit, aki elmesélné nekik a ház történetét, hogy ki hogyan került oda, s hogy mi van odakint (bár odakintről még senki sem tért vissza). A többiek úgy éreznék, hogy ez a vallásos narratív szöveg az egyetlen, ami a házban tartózkodást elviselhetővé teszi. Aztán amikor egy napon az együttlétüket megzavarja egy idegen a rádiójával, amelyből mindenről és minden lehetséges módon beszélő hangok áradnak, az egybegyűlteket már úgy érezhetik, hogy durván behatoltak a kivételes arénába. A két példázat, akárcsak a két kultúra, kizárja egymást. Márpedig az efféle konfliktus időzített bombaként ketyeg, s bármikor felrobbanthatja a pluralizmust – kultúránk nem eléggé vizsgált kulcsfogalmát.

Az asszimiláció és a kulturális közösség

Mi a plurális társadalom és hogyan jött létre? Érdemes felidézni, hogy nem is olyan régen a *plurális társadalom* szókapcsolat önellentmondásnak tűnt. 1959-ben Lord Devlin azt állította, hogy „A társadalom eszmék közössége révén válik méltóvá a nevére. Nemcsak politikai eszmékre gondolok, hanem azokra is, amelyek megmutatják, hogy a társadalom tagjai miként viselkedjenek, milyen legyen az életvezetésük.” Majd hozzátette: „Ha férfiak és nők olyan társadalmat akarnak létrehozni, amelyben nincs alapvető megegyezés arról, hogy mi a rossz és mi a jó, törekvésük kudarcra van ítélve.”¹⁾ Lord Devlin persze elsősorban az erkölcsről beszélt, s csak másodsorban a kultúráról. Mindenesetre aligha kétséges, hogy meglehetősen egységes társadalmat képzelt el, amelyet nemcsak az erkölcsi tanítás, hanem egész sor közös hagyomány kovácsol össze (ezt hívta Hegel *Sittlichkeit*nek): azok a közös szimbólumok és udvariassági viselkedési formák, melyek Angliát olyan félreismerhetetlenül angollá teszik.

E kultúra emelkedett szemlélete jellemezte például John Reitht a BBC megalapítása utáni időkben. Reith úgy vélte, a műsorszórók felelősek azért, hogy – az ő szavaival – tükrözzék és erősítsék „a józan éssen alapuló keresztény etika szellemét, melyet a polgárság és a kultúra szükséges összetevőjének tartunk”. A John Reith-féle BBC-ben a hangok mindenről beszélhettek, de nem minden lehetséges módon. 1955-ben még az is előfordult, hogy miután egy bizonyos Mrs. Margaret Knight azt találta mondani egy rádiójegyzetben, hogy erkölcs vallás nélkül is létezhet, egy napilap felpanaszolta: a BBC „elefántot engedett be a porcelánboltba, hogy letiporja a keresztény értékeket”, és egy BBC-felügyelőbizottsági tag azt firtatta, hogy az adás nem számít-e felforgató tevékenységnek.

*Az említett előadás, Salman Rushdie írása, 1990. február 6-án hangzott el; lapunk pedig 1991. májusi számában közölte. Aki Rushdie gondolataira reagál: Jonathan Sacks, a (valaha brit) Nemzetközösség főrabijai, az Essexi Egyetem vendégprofesszora. *Paradoxes of Pluralism* című esszéjét *The Persistence of Faith* (Az állhatatos hit) című kötetéből vettük át (Weidenfeld and Nicolson, 1991).

Ez a közös kultúra volt a 19. századi liberalizmus alapja. A múlt században terjesztették ki a polgári jogokat a katolikusokra, a szabadegyházakra és a zsidókra, továbbá élesen elhatárolták a közügyeket a magánszférától. A vallásos meggyőződés magánügyvé vált; az egyetemek, a különféle foglalkozások és közhivatalok mindenki előtt megnyitáltak. Megmaradt azonban a nyelv társadalmi megkülönböztető szerepe, s aki jobb körökbe vágyott, annak a társaság nyelvére is el kellett sajátítania. Az íreknek, zsidóknak és más jövevényeknek át kellett vergődniük az „illetlani kiképzésen” (Murray Cuddihy kifejezése²), hogy megtanulják a társadalom kifinomult részének kiejtését, viselkedésének legapróbb nüanszeit, s hogy megfejtessék az érintkezés bonyolult kódját. Az egyik szabály szerint megengedhető volt eltérni az anglikán hittől, amennyiben az illető nem verte nagydobra a meggyőződését, és a zsidóknak sikerült is olyan jól eltitkolni hovatartozásukat, hogy Sidney Morgenbesser ekképp határozta meg hitvallásukat: *incognito ergo sum*.

A folyamat kulcsszava az asszimiláció volt. A hagyományos társadalom új tagjától elvárták, hogy váljon ki eredeti csoportjából, és egyénként szívja magába az uralkodó kultúrát. A korábbi normákhoz képest ez mindenképpen jóindulatú fogadtatás volt. A 19. század előtt a vallási és etnikai kisebbségektől a polgári jogok egy részét mindig megtagadták. Az új normák meghonosodása persze komoly megrázkódtatásokat okozott, főképp az átmenet nemzedékeinek. A közép-európai zsidóságot különösen erősen sújtotta a változás.³ Miután elszakadtak szüleik hitétől, hiába ápolták oly buzgón a társadalom hagyományait, továbbra is kívülállónak tekintették őket. Ott álltak a lelkeket tönkretévő senkiföldjén az elhagyott múlt és a kitaszító jelen között. Egyik megfigyelőjük, Jacob Klatzkin, a század elején így írt róluk: „meghasadt, összetört személyiségek... betegek a kettősségtől, szenvednek az ellentmondásoktól, kimerültek a szüntelen belső konfliktusoktól”.⁴ A modern gondolkodásra éppen az átmenet értelmisége, a sok kettős kívülálló hatott a legjobban, mint Marx, Durkheim, Freud és Kafka. Úgy vélem, Rushdie az ő iszlám megfelelőjük.

Az asszimiláció fájdalmas volt, de úgy tűnt, csakis így oldható meg, hogy a társadalom ne essen szét, miközben nagyszámú új polgárt fogad be. Újabb elképzelés Amerikában öltött testet e század elején. Ekkorra bevándorlók hatalmas tömege érkezett már az Egyesült Államokba – túl sokan és túl sokféleek voltak ahhoz, hogy bárki azzal áltassa magát: az olvasztótégelyben hamarosan mind „amerikaiává” válnak. 1915 egy fiatal filozófus, Horace Kallen felvetette egy új társadalmi modellt, a sokféle kultúrájú társadalom lehetőségét. Kallen határozottan szétválasztotta az államot és azt, amit ma etnikumnak nevezünk. Téves elgondolásnak tartotta, hogy minden bevándorló csoportnak asszimilálnia kell az uralkodó kultúrához. Ehelyett olyan Amerika lebegett a szeme előtt, amelynek megvan ugyan a saját „közös nyelve”, mégis a „saját, spontán életében minden etnikai csoport a maga nyelvét vagy nyelvjárását, a saját esztétikai és szellemi formáit használja”.⁵ Ez volt a kulturális pluralizmus első megfogalmazása. Kallen észrevette: ideje, hogy a liberalizmus tegyen egy lépést előre. Ezzel a kisebbségek tagjai egyénileg emancipálódtak, de még nem volt meg a helyük a kulturális közösségként. A következő lépés elkerülhetetlen volt: Amerikának kozmopolitává kellett válnia.⁶

Konfliktus és felbomlás

Ennyi volna a pluralizmus – elméletben. A gyakorlatban azonban csak az 1960-as években bekövetkezett amerikai és nyugat-európai fejlemények rázkódtatták meg az egyetlen kulturális közösség eszméjét. Ekkortájt fogalmazta meg az Egyesült Államok polgárjogi mozgalma, hogy „a fekete szép”. Sokfelé bukkant fel a helyi azonosságtudat, ezek közé tartozik a walesi és a skót nacionalizmus. Nagy-Britanniában nagy létszámú új bevándorlóközösségek jöttek létre, és sokan az újjáéledő etnikumokról kezdtek beszélni. Nathan Glazer és Daniel Moynihan kertelés nélkül kimondták: az olvasztótégellyel kapcsolatban az az igazság, hogy nem működött.⁷ A bevándorlók unokái az elveszett családi hagyományok iránt kezdtek el érdeklődni. Marcus Hansen megalkotta szabályát, mely szerint a harmadik nemzedék visszapereli azokat az emlékeket, amelyeket a második generáció megpróbált kitörölni az emlékezetéből.⁸ A világias város újra fölfedezte a törzsi idoloikat.

És nem csupán az etnikumok miatt kezdett felfeslenni a társadalom varrástalan ruhája. A fiatalság fellázadt az egyetemes erkölcs ellen, megjelentek a kommunák, az ellenkultúrák és az alternatív életformák – s ezáltal a régi rend védelmezői nem találtak választ a jelenségekre. Elvégre az erős nemzeti kultúra eszméje a 20. században a két legfőbb rossz, a fasiszmus és a kommunizmus megalapozását szolgálta. Úgy tűnt, a múlt erkölcsi tőkéje elfogyott, s hogy a jövőt meg azokra érdemes bízni, akik úgyis megöröklik. A teológusok Isten haláláról és az alapok megrendüléséről kezdtek beszélni, a liberálisok pedig sikerrel érveltek amellett, hogy jogi eszközökkel nem lehet kiereszokolni a magánember erkölcsösségét.⁹ Végül az alapvető megegyezés, amely Lord Devlin szerint a társadalom alapját képezi, látványos gyorsasággal szétfoszott. A magánszféra és a közélet közötti határvonalat újra rajzolták. Egyes politikai vélemények, amelyeket egykor otthon, fehér asztal mellett sem volt ildomos hangoztatni, trikókra nyomtatva tűntek fel. A sexualitás korábban elhallgatott és elrejtett szavait és képeit nyilvánosan is lehetett mondani és mutatni. Pedig nem is volt olyan régen, hogy G. B. Shaw elképesztette a színházba járókat a *Pygmalion*-nal, amikor a színpadról elhangzott a „rohadt” szó. Elegünk lett a viktoriánus illemből, abból, hogy másképp viselkedtünk otthon és a nyilvánosság előtt. A társadalom egyetlen évtized alatt olyanná vált, amilyennek Rushdie jellemezte az irodalmat: hangok beszéltek mindenről és minden lehetséges módon. A pluralizmus kivitte a liberalizmust a közéletbe.

A folyamat során azonban drámai változás megy végbe társadalmunk ökológiájában. Mivel a liberalizmus éppen a 19. században erősödött meg, megtehetette, hogy az erkölcsöt és a hitet nagyrészt közösnek tételezte fel, anélkül, hogy az őket fenntartó intézményeket különösképpen vizsgálta volna. A pluralizmus sokkal messzebb viszi azt a gondolatot, hogy a társadalomnak nincs efféle közös alapja: a közélet legyen semleges vallási meg erkölcsi kérdésekben, és csak semleges bíróként lépjen fel az egymásnak ellentmondó követelések között. A baj az, hogy a pluralizmus mély és alig kezelhető konfliktusokat enged a felszínre jutni, miközben megintatja azokat az elveket, amelyen révén a konfliktus esetleg feloldható lenne. Egyszerűen széttöri a közös jóról alkotott fogalmunkat.

Az effajta szétforgácsolódásnak olykor kezdeti szakaszában is tanúi lehetünk. Vegyük példának a vallási tévéműsorokról lezajlott vitát. Az érdekek, szokatlan módon,

meglehetősen egy irányba mutattak. A protestánsok és a világiak egy része egyaránt azt szeretnék volna, hogy a vallási csoportok műsoridőt vásárolhassanak maguknak vallási tanai hirdetésére, ha kell, hát kisebb nézettségű csatornákon. Mindkét oldal előrelépésnek tartotta, hogy a műsor tömegtájékoztató helyett közvetlenül szűkebb, de saját közönséghez szólhat. A világiak szerint ez megszabadítja a legnézettebb csatornákat a vallási műsorszolgáltatás kényszerétől, a vallásosak pedig úgy érezték, nem kell többé megtartóztatniuk magukat, amikor az evangelizációkor a teljes igazságot szeretnék kinyilatkoztatni. Tehát mindkét oldal nyert, és úgy tűnik, senki sem veszített. Illetve mégiscsak van vesztes, s ez a szórákoztatáson és információszolgáltatáson túli, közösen megosztott kultúra eszméje.

Aki szerepelt már vallási műsorban, tudja, hogy milyen nehéz ismeretlen és behatárolatlan hallgatósághoz szólni. Saját hitközsejük tagjaihoz tüzes beszédet is intézhetünk, a szélesebb közönségnek azonban csak általánosságokat mondhatunk, a tömegkommunikáció ugyanis sokkal kevésbé autentikus, mint a közvetlen kommunikáció. De ha kulturális közösséget, ráadásul vallásos közösséget szeretnénk, ezt is el kell viselnünk. Meg kell tanulnunk azokhoz is szólani, akiket nem akarunk megtéríteni, viszont együtt szeretnénk velük élni. A közvetlen kommunikáció megszabadít ettől a nehézségtől – azonban közelebb visz egy olyan helyzethez, amelyben a vélemények kis létszámú csoportok gettóiba szorúlnak, s amelyben csak velünk egyetértő hangokra kell figyelniük.

Vannak komolyabb példák is. Mondjuk az, amellyel kezdtem. Liberálisok és vallási kisebbségek egyaránt elneveztek, hogy az istenkáromlást tiltó törvény csak a kereszténységet védelmezze. Minden vallás kapjon egyenlő védelmet – mondták. Igen ám, de hogyan? Az egyik nézet szerint az istenkáromlást tiltó törvényeket minden vallásra ki kell terjeszteni. És itt a bökkenő: mert a kereszténység, a zsidó vallás és az iszlám egy bizonyos ponton kölcsönösen istenkáromlóknak tartja a másik kettőt. A buddhisták a maguk részéről az egész tervezetet elvetették, hiszen ők elutasítják a monoteizmust, s ezt a keresztények, a zsidók és a mohamedánok is bármikor istenkáromlásnak bélyegezhetik. Lehet, hogy az istenkáromlást vallásellenes cselekmény helyett a legmélyesebb meggyőződés elleni támadásként kellene értelmeznünk. Ebben az esetben viszont nehéz volna belátni, hogy a sokféle meggyőződés közül miért épp a vallásosokat tüntetjük ki; s ha minden meggyőződést egyforma súlyúnak tekintenénk, hamarosan oda jutnánk, hogy bármelyik hit elnyomhatná az összes többi kifejeződését. Erre a liberálisok azt javasolták, hogy egyszer s mindenkorra töröljük el az istenkáromlást mint büntetendő cselekményt. Az ő megoldásuk persze úgy adna védelmet a vallásoknak, hogy egyiküket sem védené.¹⁰

Vagy itt van a vallásos nevelés kérdése. A liberálisok minden gyereknek minden vallást megtanítottak volna. Ezzel az a gond, hogy ha sok vallásnak egyenlő súlyt adok, akkor nem támogatom, hanem sokkal inkább gyorsan relativizálok valamennyit.¹¹ Furcsa hibrid jön így létre, amelyben az egyéni választás számít kitüntetett értéknek. Az ember szabadon kiválasztja az egyik vallás kis morzsáját, mellé helyez valamit egy másikból, mit sem törődve azzal, hogy eredetileg mennyire különböző életformák adták meg mindegyiknek sajátos jelentését. A többféle kultúrát ma-

gába fogadó személy a zent használja befelé forduláshoz, haszid vicceket mesél, a dél-amerikai szociális érzelmű katolicizmus alapján politizál, és a természetvallások miszticizmusát használja környezetvédelmi aggályainak kifejezésére. Az egész kicsit olyan, mintha egymás mellé ragasztanánk Leonardo, Rembrandt, van Gogh és Picasso képeinek részleteit, majd kijelentenénk: sikerült összehoznunk a nyugati festészet legjavát. Ha a mindenről és minden lehetséges módon beszélő hangok egyszerre szólnak, értelmetlen ricsaj lesz az eredmény.

A szülők könnyen arra a megállapításra juthatnak, hogy gyermekeiknek csak a nagyon elszigetelten működő oktatási rendszer képes átadni a saját értékeit. S valóban, a pluralizmus pontosan ezt ígérte: hogy a különféle vallási és etnikai hagyományok megvédhetik magukat az asszimilációval szemben – esetünkben a több kultúrát egyesítő közegbe történő beolvadással szemben. Az elszigetelten működő egyházi iskolák iránt az igény inkább nő mint csökken a plurális társadalomban. Ez azonban újra pluralista elvet sért: a különböző csoportok kiegyensúlyozott keveredésének elvét. Következésképpen a faji egyenlőségért küzdő bizottság nemrég az egyházi iskolák ellen fordult – javaslatukat az összes vallási csoport egyhangúlag fogja elutasítani.¹²

Az első és a második nyelv

Az imént vázolt konfliktusokban a pluralizmus mindkét felet alaposan próbára teszi. A fő ok az, hogy két összeférhetetlen nézet létezik a plurális kultúráról. Az egyik szerint a pluralizmusban sok hagyomány találkozik és keveredik össze, a másik szerint a plurális környezetben a különböző hagyományok képesek megvédeni saját integritásukat. Itt két szabadságelfogás sorsa forog kockán – az egyik az egyénre figyel, a másik a csoport fontosságát hirdeti. Mindkét nézet félti az értékeit a másik súlyos fenyegetéseitől. A liberálisok a vallást az egyén autonómiája elleni támadásként értékelik, ezzel szemben a hagyomány barátai úgy vélik, a liberálisok aláássák a vallás tekintélyét. Egyik nézet sem alkalmas arra, hogy megvitassák. A pluralizmusból olyan erkölcsi bankszámla lesz, amely állandóan mínuszban van; a pluralizmusban egymás mellett él a jónak két, egymást kölcsönösen kizáró szemlélete, s a közös jó fogalmának elvesztésével válaszra képtelenül állunk a kultúrák összeütközése előtt.

Azért ebből a patthelyzetből is létezik kiút. Próbáljuk meg a plurális társadalmat nem a Bábel tornyában egymással hadakozó nyelvek küzdelmeként felfogni, inkább képzeljük el úgy, hogy mindnyájunknak kétnyelvűeknek kell lennünk. Van egy közös, nyilvános, első, polgári nyelv, amelyet meg kell tanulnunk, ha együtt akarunk élni. És van sok második nyelv, amely a beszélőjét a helyi kapcsolataihoz fűzi; a családjához, a csoportjához és ezek hagyományaihoz.¹³ Ha az asszimiláció nélküli integrációra vágyunk, mindegyik nyelv működését lehetővé kell tennünk.

A második nyelv a családban és a helyi közösségekben használatos, míg a közvetítő nyelv az egyén és az állam között.¹⁴ Ezek a nyelvek tanuljuk meg a valahová tartozás és a köteleesség érzését, e nyelveken jelenik meg az életünk mélyebb tartalma. Nem elég, ha a pluralizmus semleges marad az értékek között. Ehelyett hangsúlyoznia kell a saját hagyományai szellemében felnövő keresztények, muszlimok, buddhisták, szikhiek, hinduk és zsidók sajátos értékeit. A hagyományok szerves részét képezik erkölcsi ökológiai rendszerünknek, és az oktatásnak nem elherdálnia, hanem megőriznie kell őket.

Ezt persze csak akkor valósíthatjuk meg, ha a nagyobb közösség első nyelvét is jól beszéljük, s a szókincsünk nem csak a „jogaink” szóból áll. Annak idején maga Horace Kallen, a pluralizmus első apostola állította, hogy szükség van a mindenki által elismert értékekre, „ha az emberek valóban egyenlőként, szabadon és békében akarnak élni. Senki sem büntetheti a másikat a másága miatt, és mindenkinek biztosítania kell a többieknek, hogy a törvényt ők is egyformán védik.”

Az első nyelvnek megvan a maga története. Felix Frankfurter szavaival ez is egy nemzet „közös érzéseinek összekötő kapcsa”, amely őrzi „föltett kincsünk, közös életünk folytonosságát”. De, akár a többi nyelv, ez is fejlődik, s nekünk mind a történelmet, mind a fejlődést tiszteltetben kell tartanunk. Ma talán nem mondanánk ki olyan magabiztosan, mint John Reith, hogy „a józan éssen alapuló keresztény etika szelleme a polgárság és a kultúra szükséges összetevője”, de ez a hagyomány továbbra is fontos része a nemzet életének – akkor is, ha mostanában sok más (olykor vallásos, olykor világi) hangot is hallunk.

Az utóbbi években mintha elhanyagoltuk volna az első nyelvet. Nagy bajban lennénk, ha meg kellene fogalmaznunk, milyen mai értékektől váltunk társadalommá. Lehet, hogy most, az európaiság és az egy országon belüli sokféleség korában túlléptünk a nemzeti azonosság fogalmán: érzelmi kapcsolódásunk hol túl erős, hol túl gyöngye hozzá képest. Inkább csak konfliktushelyzetekben (például a Falkland-szigetekért vívott háború alatt) vagy a labdarúgó-világbajnokság idején vesszük észre saját nemzeti hovatartozásunkat.

Ha ez igaz, akkor hibának tartom. Minél plurálisabb társadalommá válunk, annál inkább emlékeznünk kell arra, ami összetart bennünket. Ha csak a második nyelvünket, a szűkebb csoportunk nyelvét ismerjük, nem marad eszközünk, amelynek segítségével megérthetnénk, miért nem valósulhatnak meg teljesen a törekvéseink, és miért kell korlátoznunk saját magunkat, hogy más csoportoknak is helyet adjunk. Olyan elvárásaink támadnak, amelyek nem teljesülhetnek be. Ez szektás vezetési stílushoz, sérelmi politikához, egyetlen ügyért könyöklő lobbizáshoz és olykor erőszakos cselekményekhez vezet, s a pluralizmus új törzsi háborúba is torkollhat.

A közös értékek felmutatása Angliában hagyományosan

az egyház dolga. A mai sokféleségben sokan érezzük úgy (egyházon belül és kívül egyaránt), hogy ezzel az intézménnyel valami baj van.¹⁵ De ha megfosztanánk ettől a szerepétől, az jelentős visszalépés lenne az értékek és hitek elfogadásának gondolatához képest. Ez a megoldás nem csökkentené, hanem szaporítaná a feszültségocok számát. A plurális és szüntelenül változó társadalomban talán már nincs meg a kőbe véshető erkölcsi egyetértés. Folyamatos érintkezésre azonban lehetőség és szükség is van (minél több hang vesz benne részt, annál jobb), hogy tisztázzuk, mi teszi közös vállalkozássá társadalmunkat: a közösség, amely keblére ölel sok más közösséget.

Az első nyelv életben tartása jelentős korlátozásokkal jár minden résztvevő számára. A keresztényeknek hagyniuk kell, hogy más hangok is bekapcsolódjanak a nagy beszélgetésbe. A más hitűeknek ki kell békülniük a nemzeti kultúrával. A vallástalanoknak tiszteltetben kell tartaniuk a számukra irracionálisnak tűnő hit erejét is. S mindannyiunknak kevesebbel kell beérnünk annál, mint ami akkor lenne osztályrészünk, ha mindenki más úgy gondolkodna, mint mi. Nem elégedhetünk meg környezetünk részérdekeivel, a közös jóra kell törekednünk.

Nem kell messzire mennünk, ha találó metaforát keresünk a helyzetünkre. A legkorábbi leírást Mózes első könyvében olvashatjuk arról, amit Salman Rushdie a közös nyelv elenyészésének nevez, amikor a sok hang mindenről és minden lehetséges módon összevissza beszél. De Bábel tornyának a története nem a vége a bibliai szövegnek, hanem éppenséggel a kezdete. A következő részben Ábrámot olyan hitbe szólítják, amely nem lesz minden ember hite, csupán egyetlen népes család szövetsége Istennel. Más népek másképpen fognak Istennek tanúságot tenni. A plurális világban több úton lehet eljutni a Teremtő színe elé, és több nyelven lehet a hitet megvallani. Akkor hát mi a valósi imperatívusz Bábel után? Egyszerű. Ábrámhoz így szólt az Úr: megáldatnak te benned a föld minden nemzetségei.¹⁶ A második és az első nyelv közötti szükségszerű feszültség: hűnek maradni az egyik hagyományhoz s közben áldást hozni másokra – ez a Biblia egyik legnagyobb motívuma. Méltó arra, hogy korunkban is vezérmotívum legyen.

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

JEGYZETEK

1 Patrick Devlin, *The Enforcement of Morals*, Oxford University Press, 1983, 9-10. oldal.

2 John Murray Cuddihy, *The Ordeal of Civility*, Beacon Press, Boston, 1987.

3 A folyamat hatásáról meggyőző képet fest Sander L. Gilman, *Jewish Self-Hatred*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1986.

4 Jacob Klatzkin, *The Galut is Unworthy of Survival*, in Arthur Hertzberg (szerk.), *The Zionist Idea*, Atheneum, New York, 1981.

5 Horace M. Kallen, *Culture and Democracy in the United States*, New York, 1924, 124. oldal.

6 Kallen gondolatait Sidney Ratner tekinti át: Horace M. Kallen and Cultural Pluralism, *Modern Judaism*, 1984 május, 185-200. o.

7 Nathan Glazer–Daniel P. Moynihan, *Beyond the Melting Pot*, MIT Press, Cambridge (Massachusetts), 1970.

8 Marcus Lee Hansen, *The Problem of the Third Generation Immigrant*, Augusta Historical Society, Rock Island (Illinois), 1938.

Lásd még Will Herberg, *Protestant–Catholic–Jew*, Anchor, New York, 1960.

9 Az ide vágó klasszikus szöveg: H. L. A. Hart, *Law, Liberty and Morality*, Oxford University Press, 1963.

10 Lásd Law, *Blasphemy and the Multi-Faith Society*, Commission for Racial Equality, London, 1990.

11 Ezért is ellenezte a brit muszlim közösség a Swann-jelentés sok vallásra kiterjedő megközelítését (*Education for All: The Report of the Committee of Enquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Groups*, HMSO, 1985). Lásd Mervyn Hiskett, *Schooling for British Muslims*, Social Affairs Unit, London, 1989 és S. J. D. Green, „Beyond the Satanic Verses”, *Encounter*, 1990 június, 12-20.

12 *Schools of Faith: Religious Schools in a Multicultural Society*, Commission for Racial Equality, London, 1990.

13 Az első és második nyelvről lásd Robert Bellah–Richard Madsen–William Sullivan–Ann Swidler–Steven Tipton, *Habits of the Heart*, Hutchinson, London, 1988.

14 Lásd Peter L. Berger és Richard John Neuhaus, *To Empower People*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, 1977; és Charles Murray, „In Pursuit of Happiness”, *Dialogue* 87:41-47. oldal (1990).

15 Lásd Stewart Lamont, *Church and State: Uneasy Alliances*, Bodley Head, London, 1989.

16 1Móz. 12, 3.

„A túsok túsza vagyok”

BESZÉLGETÉS SALMAN RUSHDIE-VAL

AZ EZER NAP A GÖMBBEN CÍMŰ ESSZÉBEN SEGÍTSÉGÉRT KIÁLTOTT. MOST MI A HELYZET?

Azt az esszét főként azért írtam, mert nagy bajban voltam. Nyilvánvaló volt, hogy a brit kormánynak nem állt érdekében bármit is tenni. Sikerült elérnie az utolsó bejrúti túsok szabadon bocsátását, és mindent inkább kívánt, mint azt, hogy előbukkanjon olyasvalaki, mint én, föltegye a kezét és nagyot ordítson: „Bocsánat, de van itt még egy kis probléma.”

Ugyanakkor az egész válság során most először beszélhettem szabadon. Korábban minden alkalommal, amikor megpróbáltam valamit mondani, közbeszólt a brit kormány vagy a média, hogy úgymond tekintettel kell lennem Terry Waitre meg a többi túsra. Úgyhogy az a furcsa érzésem alakult ki, hogy a túsok túsza vagyok. Bizonyos mértékig persze ezt el is fogadtam. Beláttam, hogy ők állnak az első helyen. Sokkal súlyosabb helyzetben voltak, mint én. Én nem voltam falhoz láncolva, engem nem ütöttek-verték naponta, az életem nem forgott veszélyben – legalábbis nem közvetlenül, nem úgy, mint a túsok élete. Ezért kénytelen voltam beleegyezni, hogy hallgatok, amíg az véget nem ér. Mikor azonban a túsokat szabadon bocsátották, aggódni kezdtem. Egyszerre lehetőségem nyílt a magam problémáját láthatóvá tenni, amiben azonban bizonyos veszély is rejtett: annak kockázata, hogy a kormányt és a közvéleményt nem érdekli többé az ügy. Ezért a védelmemre rendelt bizottsággal egyetértésben úgy döntöttem, hogy ideje csinálni valamit. Eljött az idő, hogy felemeljem a szavam, hogy előbújjak a napvilágra, mert most már ezzel senkinek sem árthatam. És valóban, ez politikailag is hatott. Bebizonyította, amit már hosszú ideje gondoltam, hogy ugyanis az egyetlen védelmet az jelenti, ha szüntelenül magamra irányítom a figyelmet. A nyugati országok szeretnék javítani kapcsolataikat Iránnal, de ennek nem lenne szabad azt jelenteni, hogy csak úgy, minden további nélkül belenyugszanak, hogy időnként valamilyen nyugati embert egyszerűen meggyilkolnak. Csakhogy a múlt héten Teheránból híre jött, hogy a fejemre kiírt vérdíjat még megtoldották avval, hogy költségtérítést is fizetnek a gyilkos kiadásaira. Első hallásra ta-

lán egy kicsit furcsán hangzik – autóbuszjegyek jutnak az ember eszébe meg effélék –, holott egy keményen dolgozó, profi terrorista számára egy ilyen akció valóban súlyos kiadásokkal jár. Úgyhogy ez fontos hír volt, amit senki nem ítélt el, és ez engem bánt, mert Iránban ezt úgy értelmezik, hogy a brit kormányt már nem érdekli annyira az ügy. Egy ilyen jelzés végzetes lehet.

A tét az én életem, de az európai gondolkodás központi magja is: a gondolat- és szólásszabadság. Ha erről lemondunk, akkor lemondunk az egész európai történelemtől. A felvilágosodás korában a harc az egyház hatalma ellen folyt. Nem az állam hatalma ellen. Ebben a harcban az egyik legfontosabb fegyvert a kiátkozások és kiközösítések gondosan alkalmazott használata jelentette. Ennek a két évszázaddal előbb megharcolt harcnak az eredményeképpen a vallásos elképzelések elvesztették kiváltságos helyzetüket, most már nem érinthetetlenek.

A SEMMI SE SZENT? CÍMŰ ESSZÉBEN AZT ÍRJA, HOGY LÉTEZNEK OLYAN ABSZOLÚT ALAPÉRTÉKEK, MINT A PLURALIZMUS ÉS A SZÓLÁSSZABADSÁG. FOGALMAZHATUNK ÚGY, HOGY ÖN EGY FUNDAMENTALISTA PLURALISTA?

Bizonyos értelemben igaza van, de nem szeretem, ha valaki így teszi fel a kérdést. A vallási fundamentalizmus nem ugyanaz, mint a pluralista fundamentalizmus. Egy sor szélsőséges muszlim Nagy-Britanniában éppenséggel azt állítja, hogy én valamiféle liberális fundamentalizmust képviselek. Csakhogy én nem próbálok senkit megakadályozni abban, hogy azt csináljon, amit akar. Nekem nincsenek katonáim. Csupán azt hajtogatom, hogy jogot követelek magamnak ahhoz, hogy a magam módján gondolkodjak, és ennek nyilvánosan hangot is adhassak. Ez a két álláspont nem egyenértékű. Vagy összehasonlítható egy könyv egy gyilkossággal?

Egyébként azonban igaza van. Megtanultam, hogy létezik egy bizonyos alapigazság. Ami azután emberenként variálódik. Ha szerencséje van, megtalálja a maga igazságát, és élhet aszerint. Ha a muzulmánok megtalálták a maguk igazságát, kérem szépen, ez nagyszerű. Én nem veszem el tőlük az igazságukat. De azt fontosnak tartom elmondani, hogy amennyiben bármely társadalomban, legyen az Keleten vagy Nyugaton, meggátolják az embereket abban, hogy nemet mondjanak, és bizonyos távolságtartást fejezzenek ki, akkor ott nem beszélhetünk szabadságról. Ha nincs meg az egyet nem értés szabadsága, akkor nem létezik szabadság. Csak az egyetértés szabadságát biztosítani nem elegendő.

TEHÁT A LELKIISMERETE A DÖNTŐBÍRÓ?

Igen.

Idén nyáron Salman Rushdie kétszer is ellátogatott Skandináviába, először Dániába, aztán pedig Norvégiába, rendkívüli biztonsági intézkedések mellett: a Koppenhágától északra fekvő kertvendéglőbe meghívott, gondosan kiválasztott vacsoravendégek azt hitték, hogy Günter Grass-szal fognak találkozni. Grass azután rögtön az elején bejelentette, hogy ő csupán csalétek volt, és bemutatatta az est főszereplőjét. A vendégek a mellékhelyiségbe is csak fegyveres kísérettel mehettek ki, s csak Rushdie és kísérete távozása után fél órával hagyhatták el a színhelyet. Dániai tartózkodása alatt az író interjút adott a *Weekendavisen* című kulturális-politikai hetilapnak. Ebből közlünk részleteket.

VAGYIS A FELVILÁGOSODÁS DOGMAELLENES, EGY-HÁZELLENES HAGYOMÁNYA.

A felvilágosodás korából származik, de nem kizárólag. Ne felejtse el, hogy abban a kultúrában, amelyből én származom, Indiában és az összes iszlám országban léteznek olyan haladó filozófiai irányzatok, melyek az európai felvilágosodással megegyező nézeteket képviselnek. Néhány évvel ezelőtt egy arab filozófus Franciaországban jelentetett meg egy kis könyvet arról, hogy ki kellene bontani a világi iszlám hagyományt is. Roppant érdekes gondolat, hiszen az a szó, hogy „világi”, körülbelül a legilletlenebb szó, amit egy szélsőséges muszlim egyáltalán a szájára vehet.

VALÓBAN LÉTEZIK AZ ISZLÁMBAN TÖREKVÉS A VILÁGI HAGYOMÁNYOKRA?

Az iszlámban kezdettől fogva van egy bizonyos, noha gyenge liberális hagyomány. Röviddel az iszlám keletkezése után jelentkezett egy irányzat, mely komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy megalapozza ezt a hagyományt. A 12. században volt ez, mikor az iszlám filozófusok megpróbálták világi államot létrehozni. Azt vallották hogy a Koránt képletesen kell érteni, nem pedig szó szerint, és hogy olyan államot kell teremteni, mely nem a Koránon alapszik. Ez volt az iszlám reneszánsz, az az időszak, amikor mindenről szabadon lehetett beszélni. Utána azonban az ortodox erők törtek előre. Aminek eredményeként az iszlámban a világi hagyomány a középosztályhoz tartozó valamiféle kisebbségként maradt meg. E gondolkör hívei általában egyetemi végzettségű emberek. Mindez nem jelenti azt, hogy ez a hagyomány nem fontos. A jövőben lehet erre építeni. Reménykeltő. Az embert, bármennyire is a kétségekről, a bizonytalanságról, a pluralizmusról, a kétértelműségről és a modern világnézet ezekhez hasonló alapvető összetevőiről alkotott elképzelések foglalkoztatják, előbb vagy utóbb kénytelen választani, kénytelen bizonyos álláspontot kialakítani. Nos, én most jutottam el odáig, hogy tudom, hová tartozom. Melyik oldalon állok. Ösztönösen ugyan mindig is itt álltam, de eddig senki nem kívánta tőlem, hogy ennek kedvéért kockára tegyem az életem.

HOGY TÖRTÉNT „MEGTÉRÉSE” AZ ISZLÁMHOZ?

Életem nagy tévedésre gondol? Se előtte, se utána soha nem voltam olyan mély válságban. Senki nem akart foglalkozni a problémám megoldásával. Úgyhogy kénytelen voltam magam csinálni valamit, hiszen mára nem számíthatam. Volt bennem egy adag fájdalom is. Fájdalom, hogy elszakadtam attól a közösségtől, amelyről írtam. Nem akartam, hogy az emberek azt gondolják, hogy olyan szörnyeteg vagyok, amilyenek lefestettek. Csinálni akartam valamit, hogy meggyőzzem őket: nem vagyok az. S olyan nyelven akartam ezt kifejezni, amit megértenek. Ezért követtem el egy író számára ostoba dolgot: feladtam saját nyelvemet, átvettém mások nyelvét. Azért tettem, mert meg akartam próbálni szót érteni velük. Mert azt akartam világgá kürtölni, hogy a *Sátáni* versek az iszlám kultúra iránti nemis elkötelezettséggel íródtak, hisz az én kultúráim is, nemcsak az övék. Meg kellene próbálnom mindezt úgy elmondani – gondoltam magamban –, hogy bemegyek a házba, nem pedig kint ácsorgok és követ hajigálok. Ezért hát bementem és így szóltam: „Tessék, itt vagyok, beszéljessünk a dologról.”

Igy győzködtem önmagamot, hogy elhatározásomat és azt a pillanatot megindokoljam.

Aztán nagyon gyorsan megértettem, hogy öncsalás volt.

Olyan álláspontra beszéltem rá magamat, amely mellett nem állhattam ki. Egyszerűen azért, mert nem az én álláspontom volt, nem az én nézeteim. Ha valaki feltette volna a kérdést: „Hisz Istenben!”, nem felelhettem volna teljes meggyőződéssel azt: „Igen, hiszek.”

Szörnyű vereségként éltem meg az egészet. Nem azért, mert muszlim ismerőseim és tanácsadóim nem tartották meg az ígéreteiket, meg efféle. Nem is amiatt a kritika miatt, ami a liberális szárny részéről ért. Arra azt felelhettem: „Ha ti azt hiszitek, hogy tudjátok, mi a teendő, cseréljünk helyet, és majd meglátjátok, mire lesztek képesek.” Nem, a dolog azért volt fájdalmas számomra, mert ez volt az egyetlen eset az életemben, hogy önmagamot árultam el.

Ahhoz, hogy kibírjam, az adott erőt, hogy tudtam: a munkámat, a műveimet mindig képes leszek megvédeni. Nézeteimért, magatartásomért vállaltam a felelősséget, nyugodtan kiállhattam értük, és ha az engem kritizálók közül valaki komoly vitába szállt volna velem, biztos voltam benne, hogy győznék a vitában. Ám abban a pillanatban azt gondoltam, hogy valami hazug dolgot követtem el, mintha egy csapásra elvesztettem volna a saját nyelvem. Egyszerre felbukkant körülöttem egy csomó olyan fogalom, amit egyáltalán nem ismertem. Valahogy ki kellett kerülnöm ebből a helyzetből.

Emlékszem, hogy többször mondtam magamnak is, meg másoknak is, hogy szörnyű hibát követtem el, hogy helytelenül jártam el, és hogy igyekeznem kell ezt a hibát kijavítani. Sok barátom azonban féltett: „Meg ne próbáld, nagyon veszélyes lenne. Minden kezdődne előről.”

Amire csak azt válaszolhattam: az embert csak a lelkiismerete irányíthatja. Történjen bármi, a lényeg az, hogy az ember világosan, érthetően és nyilvánosan azt mondja, amit érez.

A BALOLDAL GYAKRAN AZT ÁLLÍTJA, HOGY TÖBB KÁRT ŐKOZ, MINT HASZNOT, HA A NYUGATI ÉRTEKEKET ÉS ESZMÉKET KÉNYSZERÍTJÜK A HARMADIK VILÁGRA.

Igen, csak hogy azok az emberek, akik ilyesmiket mondanak, rendszerint nem a harmadik világból származnak. Tapasztalataim szerint a szabadságért és az emberi jogokért folytatott harc a harmadik világban ugyanolyan erős, mint Nyugaton, sőt gyakran még erősebb, mert jóval nagyobb szükség van rá. Fontos fölhfívni a figyelmet arra, hogy ha valaki aztán igazán el van nyomva az iszlám világban, azok éppen az irániak. És amikor jön valaki kívülről és elkezd nekik magyarázgatni, hogy fölösleges a nekik járó jogokért harcolni, mert a harc kárára van a kultúrájuknak, akkor annak semmi értelme nincs.

A SEMMI SE SZENT? CÍMŰ ESSZÉBEN AZT ÍRJA, HOGY MOST, AMIKOR A KOMMUNIZMUS MINT TOTALITÁRIUS IDEOLÓGIA ELTŰNT, EGYEDŰL AZ ISZLÁM MARADT A SZÍNTÉREN.

Az, hogy a kommunizmus és a kapitalizmus vitája véget ért, nem jelenti azt, hogy már semmiféle konfliktus nem létezik. Az egész világon ilyen például most újra a hit. Semmi kétség afelől, hogy az az égbekiáltó bűn, aminek én már három éve ki vagyok téve, bizonyos értelemben éppen ezzel a konfliktussal függ össze. Tíz évvel ezelőtt az iszlámnak azt a képét, ami V. S. Naipaul *Hívők között* című könyvéből kibontakozik, túlságosan leegyszerűsítettnek tartottam; most is azt gondolom, hogy túlságosan leegyszerűsített, de ma már látom, hogy alapvető igazságot tartalmaz.

HOGYAN KEZELNÉ JÉZUS KRISZTUST, HA ÚGY KÉNE ÍRNIA RÓLA, AHOGY A PRÓFÉTÁRÓL ÍRT A SÁTÁNI VERSEKBEN? MILYEN KÉRDÉSEKBE ÜTKÖZNE?

A Jézus-történettel való eljátszódás joga a nyugat-európai kultúrában mélyen gyökerezik. Ha a Brian *élete* című televíziós vígjáték szerzői, Monty Pythonék Jézus helyett Mohamed prófétát tették volna meg hősüknek, akkor ma már alulról szolgolnák az ibolyát.

De a kérdés érdekes. Ha egyfelől nem hiszem, hogy Istennek földi asszonytól gyereke lehet, és ha képtelen vagyok szó szerint hinni mondjuk a feltámadásról és a halhatatlanságról szóló elképzelésekben, ám másfelől nem akarom azt mondani, hogy az az ember, aki ilyen elképzelésekkel állt elő, hazudik, akkor mint írónak arra kell törekednem, hogy megértsem, mi történt Jézussal. Mi történt, és mit ad a világnak ő. Ha számára a Kinyilatkoztatás, a Jelenés valóságos, ha úgy fogom fel azt, mint amit ő öszintén gondol, de ugyanakkor képtelen vagyok elfogadni szó szerinti igazságként, akkor miképpen oldom meg a körnek ezt a négyzetesítését, azt, hogy mindkét kijelentés igaz?

Nos, a Sátáni versek éppen erről szólnak. A történet egyik fele nagyon pontosan Mohamed életén alapszik, a figurát azonban nem Mohamednek hívják, s a város sem egészen olyan, mint Mekka, noha arra emlékeztet, s a többi utalás is egy icipicit el van ferdtítve, nagy adag ironia és jelentős távolságtartás van benne. Egy szóval: szépirodalom. Kísérlet arra, hogy megértsük, mi az a próféta, mit jelent a Kinyilatkoztatás és a Jelenés. Érdekes, hogy egy csomó kritikus, aki kígyót-békát kiált a könyvre, nem is olvasta. A Prófeta Megvilágosodásának egy egész sor részlete a Sátáni versekben igen közel áll ahhoz, amit maga Mohamed mondott élményeiről. Mohamed Megvilágosodása, ahogy azt a Prófeta életrajzában ábrázolják, ugyanis cseppet sem egyszerű valami. Nem úgy történt, hogy csak úgy felment valami hegyre, ott megjelent neki egy csodálény, aki diktálni kezdte neki azt, amit ő csupán szépen lejegyzett. Nem így történt, ő sem ezt állítja. Azt mondja, hogy több alkalommal úgy tűnt neki, hogy lát különböző dolgokat, máskor viszont úgy érezte, hogy csak hallja őket. Megint máskor az volt az érzése, hogy saját bensejében keletkeznek. És azt mondja, hogy mindig nagy fájdalommal, nagy testi fájdalommal járt. Arról is beszámol, hogy gyakran elaludt, és ilyenkor aztán teljesen kimerítő álmoba merült. Ő maga így ábrázolta mindent, és ha a modern ember szemével nézzük a dolgot, akkor nagyon jól el lehet képzelni, mi történt vele. Én igyekeztem teljes összhangban ábrázolni ezt avval, ahogy ő maga átélte a Megvilágosodást. Mikor először világosodott meg, Mohamed lejött a hegyről és meg volt róla győződve, hogy megőrült. A feleségének és barátainak mondta is: „Az az érzésem, hogy megőrültem.” Ne felejtse el, hogy itt egy negyvenéves kereskedőről van szó, egy igen tehetséges és nagyon magányos emberről, aki a hétvégeken egyszerűen szeretett a hegyek közé menekülni. Sikeres vállalkozók nemigen tesznek ilyet. Gazdag volt, befolyásos, ügyes kereskedő. A felesége üzleti ügyeit is ő intézte, és mind a ketten meggazdagodtak. Egy szóval a korabeli elit egy fontos tagja volt. És akkor egyszer csak ez az ember angyalt lát, az angyal beszél hozzá, Isten szavait közvetíti neki. Engem az foglalkoztatott, hogy elképzeljem, mit érezhetett, mit gondolhatott magában egy ilyen ember. Az én nézőpontom tehát nem teologikus, de nem is vitatkozó, polemikus. Az én nézőpontom az, hogy egyszerűen próbálom megérteni, hogy birkózik meg Mohamed azzal a szokatlan gondolattal, hogy Istentől kapott üzenetet.

TUDTA, HOGY OLYASMIBE VÁG BELE, AMI FELHÁBORODÁST OKOZHAT?

Természetesen. Tisztában voltam vele, hogy sok embert mindez felháborít. Majd minden, amit írok, valakit felháborít. Ebben semmi új nincs. Szülőföldemen, Indiában nem valami nagy becsben tartják a vallást, úgyhogy elég furcsa lenne, ha nem lenne szabad olyasvalamit csinálnom, ami a mullahokat bosszantja.

Szóval, fogtam ezt a tabunak kikiáltott kulcstémát, és azt mondtam magamban: rendben van, ez az én történetem is, nekem való, mert alapdolgokról szólnak. A magam világnézete szerint kézbe veszem, mint olyan író, aki ebben és ebben a történelmi térben és időben létezik, és meglátjuk, mit tudok a magam számára kicsiholni belőle. Világos, hogy néhány régmódinak, az ortodoxia védelmezőinek nem lesz ínyére amit csinálok – de ebben nincs semmi szörnyű.

ÉS MIRE SZÁMÍTOTT, MI FOG TÖRTÉNNI?

Hát mi történhetne? Hisz egy regényről van szó. Mit várhat az ember, mi történhet egy regénnyel? A legrosszabb esetben egy kis zajt csapnak körülötte. Azok az emberek, akiknek nincs ínyére, ezt világosan és hangosan közölni teszik, én felelek nekik, ők viszont válaszolnak, aztán megint én, aztán megint ők – a legrosszabb esetben vita támad körülötte. Ami az irodalom egyik feladata. Az irodalom egyik célja éppen az, hogy életünk kulcskérdéseit szemügyre vegyük, és elvitatkozzunk róluk annak fényében, amik a jelen pillanatban vagyunk. Mert hisz nem sivatagi arabok vagyunk a hetedik századból.

A SÁTÁNI VERSEK KIINDULÓPONTJÁUL AZ ISZLÁM HAGYOMÁNY KÉNYES KÉRDÉSEIT VÁLASZTOTTA. HA JÉZUSRÓL ÍRNA, MIT TARTANA A KERESZTÉNY HAGYOMÁNY ÉRZÉKENY PONTJÁNAK?

Mária Magdalénát. Ez egy roppant érdekes viszony. Egyébként e tekintetben nem én lennék az első. Egy író számára a kulcskérdés mindig a szerető, a szerelmes. Úgyhogy ez esetben Mária Magdaléna lenne. De az a benyomásom, hogy maga engem újabb bonyodalmakba akar belevágnatni, mintha nem lenne már elég nekem amúgy is.

MIKOR JENS JØRGEN THØRSSEN DÁN RENDEZŐ FILMET AKART FORGATNI JÉZUS SZEXUÁLIS ÉLETÉRŐL, MEGVONTÁK TŐLE AZ ÁLLAMI TÁMOGATÁST, MERT AZ ÁLLAMÜGYÉSZ KIJELENTETTE, EZ SÉRTENÉ AZ EVANGÉLISTÁK SZERZŐI JOGAIT.

Na ne! Bár a Sátáni versek elleni egyik érv is éppen így szólt: mért ne lenne joguk a becsületsértés ellen védekezni embereknek, pusztán azért, mert már nem élnek? Mért ne lenne joguk a halottaknak is becsületsértési pert indítani?

Ez persze mindenfajta történetírás végét jelentené, mert akkor nem írhatna az ember VIII. Henrikről meg a rémtetteiről, mert beperelhetné. Így érvelt a Sátáni versek egyik muszlim ellenzője is: senki ne gondolja, hogy csupán azért, mert Mohamed halott, már mindenki azt mondhatja róla, amit akar. A válasz nyilvánvaló: ebben az esetben meg lennénk fosztva attól a jogunktól, hogy vitatkozzunk a történelemről. Mintha a történelem beperelhetné a történelemírókat...

FORDÍTOTTA BOJTÁR ENDRE

Pályázat műfordítóknak

A bécsi *Institut für die Wissenschaften vom Menschen*
pályázatot hirdet

6 hónapos bécsi műfordítói ösztöndíjra

AZ 1994-ES ÉVRE

Az ösztöndíjasoknak az Intézet a megélhetési költségeken felül irodát, számítógépet bocsát rendelkezésére, s igénybe vehetik a könyvtárat, s az Intézet bármely más szolgáltatását.

Pályázni lehet bármely európai nyelvű jelentős (és némileg terjedelmesebb) szépirodalmi vagy társadalomtudományi mű magyarra fordítására.

Beküldendő: a fordítandó mű címe (kiadói szerződést kérünk mellékelni); önéletrajz, fordítások és más publikációk jegyzéke.

JELENTKEZÉSI HATÁRIDŐ: 1992. DECEMBER 31.

Beküldendő angol vagy német nyelven, a következő címre:

Karolina Niedenthal, IWM, 1090 Wien, Spittelauer Lände 3, Austria

A pályázatokat nemzetközi bírálóbizottság ítéli meg, 1993 április végéig.

Lélegzet Könyvek

DECEMBERTŐL A KÖNYVESBOLTOKBAN

Mándy Stefánia: Az ellopott történelem

Válogatás annak a költőnek 1944-1992 között írt verseiből, akinek Magyarországon fél évszázada nem jelenhetett meg verseskötete.

ÁRA 120 FORINT

Surányi László: Metaaxiomatikai problémák

A szerző Szabó Lajos nyelvmatézisére építve, Platón, a Kabbala, Anselmus, Cusanus, Descartes, Bolyai János, Schmitt Jenő, Mondrian, Gödel stb. idevágó gondolatait feldolgozva a matematikai alap kutatás alapjaira kérdez rá tanulmányaiban.

ÁRA 180 FORINT

A KÖNYVEK MEGRENDELHETŐK POSTAI UTÁNVÉTTTEL,
20 SZÁZALÉKOS ENGEDMÉNNYEL IS A KIADÓ CÍMÉN:
TYPOTEX KIADÓ, 1013 BUDAPEST, BATTHYÁNY UTCA 14.

Gazdasági liberalizmus Kelet-Európában?

ERICH W. STREISSLER

Milyen felfogásai különbözethetők meg a gazdasági liberalizmusnak? Először és mindenekelőtt jól ismerjük a liberalizmusnak azt a fajtáját, amelyet Adam Smith ajánlott. Az utóbbi években Kelet-Európa újonnan fejlődő államai felismerték, hogy Adam Smithnek tökéletesen igaza volt, amikor így beszélt: „Az az államférfi, aki kísérleteket tenne magánembereket arra nézve rendeletekkel utasíthatni, hogy miképp fektessék be tőkéiket, nem csupán teljesen fölösleges gondolkodás terhévé válna, hanem oly' hatalmat is bitorolna..., amely sehol nem volna oly' veszélyes kézben, mint az oly' emberében, aki elég balga és elbizakodott volna, hogy magát gyakorlására képesnek tartsa.”¹

Ez a balgaság és elbizakodottság jellemzi azt az államférfit, aki mélyen beleájtja magát a gazdaság ügyeibe. Az utóbbi években Adam Smith tanácsait széles körben megfogadták, bár Kelet-Európában egy szerencsétlen feltételezés kíséretében tették: a kommunizmus bűnös természete miatt sokak szerint kizárólag a kommunista államférfiak jellemvonása ez a balgaság és elbizakodottság. Még rá kell jönniük, hogy Adam Smith szerint minden államférfi tulajdonsága, nem csak a kommunista politikusoké, hogy balgák és elbizakodottak, amikor azt hiszik, hogy „magánembereket... utasíthat(hat)nak, hogy miképp fektessék be tőkéiket”. Emiatt még sok csalódás vár Kelet-Európa népeire. Ráadásul Smith nem sok tanáccsal szolgál a tekintetben, hogy mi történjen a nem magán, hanem állami tőkékkel, amellyel oly bőségesen el vannak látva a kelet-európai országok. Mert az állami tőke működtetése – legalábbis az eladása – dolgában az ügy természeténél fogva csupán ezekre a „balga és elbizakodott” emberekre támaszkodhatunk. S ezek az államférfiak mindig maguk mögött tudhatnak érdekcsoportokat. Ezért a legfőbb tanulság, melyet Smith műveiből levonhatunk – mellesleg ez a közgazdasági elméletek történetének egyik nagy jóslata (és a közgazdaságtanban valódi ritkaság, ha egy jóslatot a történelem újra meg újra igazol) – a következő: „Éppoly oktalanság volna azt várni, hogy ... valaha teljes kereskedelmi szabadság lesz helyreállítva, mint azt, hogy itt valaha egy Óceániát vagy Utópiát fognak létrehozni.”²

Egy másik, bennünket érdeklő fejezete a közgazdaságtan történetének az a fajta gazdasági liberalizmus, amelyet az osztrák iskola terjesztett elő, és amelyet az iskola megalapí-

tója, Carl Menger egyenesen Smithből származtatott. Sajnálatos módon azonban a szocializmusról szóló osztrák vitában nem Mengernek, hanem a kriptofasiszta Friedrich von Wiesernek jutott úttörő szerep. 1884-ben Wiesernek támadt az a ragyogó ötlete, hogy az árak elsődleges feladata az, hogy nélkülözhetetlen gazdasági információkat szolgáltatnak. Egyszerre tájékoztatnak ugyanis a szükségletekről és a szükségletekről. Az egyén csak úgy tudja a maga szubjektív számítását elvégezni, ha segítségül hívja a határhaszon fogalmát; az objektív kalkulációt pedig a piac végzi el az árak segítségével. Wieser kifejezetten azt állítja, hogy számításaihoz még a szocialista állam sem nélkülözheti az árakat. (Természetesen Wieser már 1884-ben egyfajta piaci szocializmusként képzelte el a szocializmust.)

Liberális tanítványa, Ludwig von Mises megfordította az érvelést: amikor az első világháborút követően azt tapasztalta, hogy a szocialista társadalmakban ki akarják küszöbölni az árakat, arra a következtetésre jutott, hogy hatékonyságuk siralmas lesz, mert árak nélkül nem fognak tudni kalkulálni, és kalkuláció hiányában nem fognak tudni takarékosan gazdálkodni. Erre, mint ismeretes, Oskar Lange azt válaszolta, hogy a gazdasági információknak az árakon kívül más forrásai is vannak, és hogy elvben mennyiségi egyenletekre is lehet hatékony tervet építeni. Az elveket tekintve persze Langénak igaza volt, bár amit mond, az inkább Wiesernek válasz, mint Misesnek. Mises azt hangsúlyozta, hogy az árak testesítik meg a gazdasági információszerezés optimális eljárását és olyan jövőbeli állapotok előrejelzését, amelyekről a mennyiségi adatok még mit sem tudnak. Vagy miként tanítványa, Friedrich von Hayek fogalmazott: „a verseny optimális felfedezési folyamat”. Statikus értelemben Lange helyesen válaszolt Misesnek és Hayeknek, de dinamikus, stabilitási értelemben (és valószínűleg ők erre gondoltak, ám Lange félreértette őket) Misesnek és Hayeknek volt igaza. De mindez csupán az elmélet síkján van így. Gyakorlati értelemben ismét Hayek mutatott rá a döntő pontra, hogy ti. a piaci árak segítségével lehet a legolcsóbban beszerezni a gazdasági információt. A mennyiségi információk gyűjtése rendkívül drága: figyeljük csak meg, hogy milyen hatalmas – és milyen költséges – statisztikai apparátusra volt szükségük a szocialista gazdaságok tervező szerveinek. Mint ahogy bárki, aki csak egy kicsit is járatos a számítástechnikában, rögtön tudja,

A szerző a Bécsi Egyetem közgazdaságtan-professzora. Cikkét az *East European Politics and Societies* 1991 telén megjelent, A liberalizmus újrafelfedezése Kelet-Európában című számából vettük át.

1 Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*. Pallas, Budapest, 1893. IV. könyv 2. fejelet. 10. 2 Uo. IV. könyv 2. fejelet. 43.

Langénak nem az az állítása kétséges, hogy a számítógép pontosan ki tudja-e számítani a relatív szűkösségeket, hanem az, hogyan lehetséges kellő időben összegyűjteni a számítógép által igényelt adatokat.

Sokan mondják, hogy az igazi győzelmet Misesnek és Hayeknek a Mises–Lange-vitában 1989 hozta meg. Kornai János már ezt megelőzően találóan újrafogalmazta adta Mises állítását, amikor a „puha” költségvetési korlátot tekintette a szocialista gazdaság fő hibájának. Igen, a szocializmust a puha költségvetési korlát buktatta meg, ami azt jelenti, hogy még maga a szocialista tervhivatal sem hitt a saját áraiban, bármikor hajlandó volt feladni őket, ha a politikai széljárás úgy kívánta. Levonhatjuk-e ebből azt a következtetést, hogy hamarost egy olyanfajta liberalizmusnak leszünk tanúi Kelet-Európa-szerte, amely az árak információs természetének felismerésén alapul (itt elsősorban a világméretű gazdasági integráció árainak kényszerítő hatásra gondolok); olyan liberalizmusnak, amely hisz a kemény költségvetési korlátban? Talán igen. Van azonban az osztrák iskola „információs” gazdasági liberalizmusával két bökkenő: egy történeti meg egy elvi.

A történeti bökkenő az, hogy a Mises–Hayek-féle érvek értelmében a szocializmus soha nem állhatott volna talpra, már induláskor meg kellett volna buknia. A valódi meglepetés, hogy ennyi ideig tudott működni. Miért nőtt a szovjet ipari termelés oly imponálóan a harmincas években? Miért voltak a szocialista országok viszonylag sikeresek úgy körülbelül 1970-ig, hogyan értek el olyan növekedési rátákat, amelyek alig különböztek a földrajzi értelemben velük összehasonlítható országokéitól? Miként tudta a Szovjetunió olyan jól átvészelné a harmincas évek Nagy Válságát, és miért csak az 1975–1985-ös évek Nagy Stagnálása hozta bukásukat? E kérdéseket misesi–hayeki álláspontból nehéz – sőt lehetetlen – megválaszolni.

Az elméleti bökkenő azonban még zavaróbb: amikor Mises és Hayek „a” piac információkibocsátásáról beszélnek, mindig versenypiacokra gondolnak. Csak ezek tájékoztatnak helyesen a fogyasztói-igényekről és a termelési költségekről. Ha Kelet-Európa országai sikeresen akarnak fejlődni, a világpiacon szabadkereskedelemben kell mihamarabb betagozódniuk, mert csak ott találhatnak valóban informatív árakat; és csak ott szembesülnek valóban kemény költségvetési korlátokkal. De vajon a szabad kereskedelmet fogják-e választani? Gondoljunk csak a „balga és elbizakodott” államférfiakra és a körülöttük tolongó érdekcsoportokra! Az általuk felügyelt belső piacok nem lesznek informatívak, mert kezdetben és még elég hosszú ideig monopolpiacokként – vagy legalábbis oligopolpiacokként – fognak működni a legtöbb helyen.

Van azonban a liberalizmusnak egy harmadik válfaja is, amelyet Menger, az osztrák iskola megalapítója vallott. Minthogy Menger gazdaságpolitikai kérdésekben soha nem publikálta álláspontját, pusztán elméleti előfeltevéseit jelezte, gazdaságpolitikai elképzeléseiről csak tanítványának, Rudolf osztrák koronahercegnek a jegyzeteiből szerezhetünk benyomást. Rudolf így írt 1876-ban: „Az állam sokat árthat polgárainak a túlzott beavatkozással ... Felelősnek lenni, gondoskodni a magunk és családunk jólétéről, erős ösztönzést jelent a munkára. E kötelességek teljesítése a legtisztább öröme, a legnagyobb büszkesége a

szabad polgárnak. Mármint, ha az állam e kötelességek egy részét magára vállalja, az egyén védenek éri magát, de nem szabadnak, még olyan kérdésekben sem, amelyek a legszemélyesebb érdekkörébe tartoznak. Az a büszkeség, amelyet afőlött érez, hogy családját minden segítség nélkül maga képes ellátni, és az a tudat, hogy képes megvédeni a létért folyó kemény harcot, a tanult polgár legdrágább kincsei közé tartozik.” Majd így folytatja: „Mindaz, ami a munkást keményebb munkára ösztönzi, hasznos a gazdaságnak. A leghatásosabban azzal lehet munkára serkenteni a munkást, ha látja, hogy a járandósága kizárólag a szorgalmán múlik.”

Ez az önerőre támaszkodás liberalizmusa, az optimális ösztönző rendszer liberalizmusa, némileg meglepő módon egy koronaherceg által előadva. De persze nem a tizen-nyolc éves koronaherceg szől e sorok közül, hanem – leszámítva a fiatalos stílust – Menger, a tanár.

Ma ezt a fajta liberalizmust a Nobel-díjas James Buchanan liberalizmusának vagy szélesebb értelemben a tulajdonjogi iskola liberalizmusának nevezhetnénk. Ez az osztrák „információs liberalizmusnál” sokkal jobban meg tudja magyarázni a szocialista társadalmak bukását. Időbe telik ugyanis, amíg az átlagembert a szocializmus teljesen deformálni képes, amíg az elveszti minden kezdeményezőképességét, miután kezdeményezéseit szinte soha nem jutalmazák, hanem gyakran büntetik, sőt miattuk bűnbaknak is megteszik. Az újtási-megújulási képesség – mindenekelőtt az eladni tudás – hiánya volt az, ami a szocializmus vesztét okozta. Az alkalmazkodóképesség hiánya csak az 1975–1985-ös Nagy Stagnálás során vált nyilvánvalóvá. Ebben az időszakban a szabad vállalkozásra alapozott társadalmaknak rengeteg új dologhoz kellett alkalmazkodniuk, és ők alkalmazkodtak is; az „alkalmazkodás” pedig csak átfogó kifejezés az egyéni kezdeményezésre, az egyéni újtásra.

Vajon az újonnan fejlődő kelet-európai országok a liberalizmusnak ezt a válfaját, az abszolút biztos tulajdonjogok liberalizmusát, az abszolút egyértelmű és csorbíthatatlan kötelezettségek liberalizmusát fogadják majd el? Azt a liberalizmust, amely mindenekelőtt az újtót jutalmazza, számára garantálja munkája minden gyümölcsét? Én erősen kételkedem ebben. Hogy a szocialista állam egyszerre omlott össze oly sok országban, nem jelenti azt, hogy a marxista gondolat valójában nem volt meglehetősen sikeres korábban, hogy nem rontotta meg emberek millióinak a gondolkodását a társadalomról. Ha nem hisznek nekem, olvassák el a *Laborem exercens* kezdetű pápai enciklikát, és meglátják, mit tett a marxizmus egy lengyel pap gazdasági nézeteivel, egy lengyel papéval, akinek hivatásánál fogva nem kellett volna felülnie jókora marxista tévedéseknek.

A *Laborem exercens*, melyet – mint tudjuk – a pápa teljesen egyedül, minden segítség nélkül írt, a fiatal Marx elképzeléseit visszhangozza. Szerinte is a munkának mindekelőtt az egyén önkitaljesedését kell szolgálnia és egyszer sem említi, hogy végső soron ennek a munkának a társadalom többi tagjának a szükségleteit kell kielégítenie, egyszer sem említi, hogy e munka javadalmazása csak a gazdasági eredményből lehetséges. A marxizmus legalább két végzetes téveszmét hagyott hátra a legtöbb kelet-európai polgár agyában: az egyik, hogy a „jó élet” gyümölcsait igazán egyenlő jövedelemelosztás mellett is élvezhetik; a

másik, ami még rosszabb, hogy a szabad vállalkozásra épülő gazdaság bőségét elérhetik anélkül, hogy keményen meg kellene dolgozniuk érte. Még a nyugatnémet politikusok is azt próbálták elhíttetni választópolgáiraikkal, hogy miután elűzték a gonosz kommunistákat, akik egyedüli akadályai voltak Kelet-Németországban a gyors gazdasági fejlődésnek, a gazdaság rohamosan virágzásnak indul komolyabb áldozatok, legalábbis a nyugatnémeteknek okozott komolyabb költségek nélkül.

A gazdasági egyensúly első teoretikusa fejezte ki a legjobban, mit is jelent ez a politikai életben részt vevő legtöbb ember számára. Sir James Steuart vezette be a közgazdaságtanban az „egyensúly” (equilibrium) szót 1767-ben, és ő is határozta meg annak fogalmát. Szöges ellentétben a mai szóhasználattal, de nagyon szemléletesen, ő egyensúlyon nem egyszerűen a piac megtisztulását értette, hanem normál jövedelmek melletti piactisztulást – olyan jövedelmek mellett, amelyeket az emberek elvárnak maguknak és igazságosnak tekintenek. Steuart számára magától értetődő volt, hogy ez az „igazságos” jövedelemszint melletti piactisztulás csak nagyon ritkán következik be; ezért hangsúlyozta, hogy az államférfinak kell minduntalan helyreállítania az egyensúlyt. Neki kell megmondania az embereknek, hogy most ezt a munkát kell végezniük vagy amatt, neki kell eltanácsolnia őket olyan munkáktól, amelyekbe szívesen belefognának. A rendkívül konzervatív Steuart teljes mellszélességgel kiállt a tervezés, természetesen a konzervatív stílusú paternalista tervezés mellett. És épp Steuart bombasztikus egyensúlyfogalma, valamint az „államférfira” való szüntelen hivatkozása miatt írta Adam Smith, Steuart ösellenesége, az „államférfi” balgaságáról és elbizakodottságáról a cikk elején idézett csipős mondatokat. Attól félek, hogy Kelet-Európa népei, miközben igazságos jövedelemre és nem túl megerőltető munkára törekcsenek, inkább Steuartot fogják követni, mintsem Smithet vagy az önerőre támaszkodás Menger által hirdetett filozófiáját.

1989-ben tanúi voltunk az európai kommunista államok összeomlásának. A gazdaság szocialista állami tervezése azonban már 1989-et megelőzően is agonizált; e tény csupán nagyobb nyilvánosságot kapott, amikor a gazdaságnak a kommunista államgépezet által nyújtott politikai támogatása megszűnt. A szocialista tervgazdaságnak így is, úgy is örökre befellegzett. Óvakodnunk kell azonban két súlyos tévedéstől.

Az első, hogy az 1989 után létrejött demokráciák szükségképpen piacgazdaságok is – hogy a „Marktwirtschaft” szerencsétlen német kifejezését használjuk. Katonai diktatúrák lehetnek piacgazdaságok is, amint azt Chile esetében láttuk; demokráciák pedig lehetnek erősen szocialisták is, és nagy adagokban írhatnak elő tervezést, mint azt a há-

ború utáni Nagy-Britannia vagy a későbbi Svédország példája mutatja. Nincs szükségszerű megfelelés az alapvető politikai és gazdasági „alkotmányok” között.

A másik félreértés még súlyosabb lehet: ne higgyük, hogy a szocialista gazdaságok nyilvánvaló összeomlása szükségképp a gazdasági liberalizmus valamely válfajának győzelmét jelenti. Azt jósolom, hogy nemsokára tömeges kiábrándulást fogunk tapasztalni a szabadpiaci eszmékből, mert jelenleg túlságosan nagy reményekkel várják megvalósulásukat az emberek Kelet-Európában. Ahogy a pszichológusok mondanák: a kudarcézés szinte biztosra vehető a túlzott aspirációs szint miatt. A liberális gondolkodóknak ebben a helyzetben azt kell hangsúlyozniuk, hogy a vállalkozó különös állatfajta: évtizedekre van szükség ahhoz, hogy kellő számban kitenyésződjék; évtizedekre van szükség, amíg a megfelelő fizikai és szellemi tőke felhalmozódik; és évtizedekre, amíg a magánkezdeményezés megtermi gyümölcsét. Végül, évtizedeket vesz igénybe, amíg a piacok valóban versenypiacokká válnak. A közgazdasági elmélet nem tartalmaz biztosítékot arra nézve, hogy mielőtt a dolgok a szabad vállalkozás rendszerében jobbra fordulnának, ne fordulhatnának sokkal rosszabbra is az átmenet időszakában. Semmi nem garantálja, hogy a szabad versenyből következő optimum ne az legyen, hogy mondjuk minden lengyelnek Franciaországba vagy Németországba kell költöznie; az viszont biztos, hogy a piachoz monopóliumokon keresztül vezet az út, vagy ahogy néhány kelet-európai barátunk fogalmaz, a piac kezdetben maroknyi nyereszkes és spekuláns paradicsoma.

Ezért több mint valószínű, hogy az érzelmek következő hullámát a gazdasági liberalizmusból való mélyeséges politikai kiábrándulás okozza majd. Indító kérdésünket meg is fordíthatjuk. Azt kérdeztük: mifajta gazdasági liberalizmus várható Kelet-Európában? A „válasz” könnyen lehet egy újabb kérdés: miért kell egyáltalán valamiféle gazdasági liberalizmusra számítani? Számomra ugyanis sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a szocialista intervencionizmust Steuart-féle konzervatív intervencionizmus váltja majd fel. Marxista megfogalmazásban, ahogy egy kiábrándult magyar kommunista mondta nekem: azt gondoltuk, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba fogunk eljutni; ehelyett a kapitalizmusból a prekapitalista feudalizmusba jutottunk – a Bethlenek, Batthyányok és Schwarzenbergerek világába!

Nyilvánvalóan nagyobb tere lesz a szabad vállalkozásnak és erősebbek lesznek a piaci készletések is, a dolgok logikája, no meg a tervezőapparátus széthullása folytán. Ezek azonban esetleges, részleges, politikailag nem túl mélyre ágyazott piacok lesznek. Mint ahogy kezdtük, fejezzük is be Adam Smithszel: „Éppoly oktalanság volna azt várni, hogy ... valaha teljes kereskedelmi szabadság lesz helyreállítva, mint azt, hogy itt valaha egy Óceániát vagy Utópiát fognak létrehozni.”

FORDÍTOTTA SZEGŐ ANDRÁS

Gergely Ágnes

IZABELLA ÉS FERDINÁND / 1492

Izabella és Ferdinánd
kéz a kézben a kert iránt,
valladolidi kert iránt
ment Izabella s Ferdinánd.

E frigyből lett Hispánia:
nem kell immár szétválnia,
részekre tagolódnia,
mint Kasztília s Aragónia.

Izabella és Ferdinánd –
e katolikus két királyt,
ez erős kezű két királyt
csodálja ó- és újvilág:

lantpengés, verses, prózai,
Granada gazdag grófjai,
Sevilla titkos jósai
és Columbus hajósai.

Izabella és Ferdinánd
nem ismeri a trónviszályt,
csak dicsőséget, trónt, uszályt,
spanyol népet, spanyol királyt.

Csak halat, hatalmat, hajót,
irályt és inkvizíciót,
várőrséget és vérbirót,
szabott eszmét, egyszeri szót.

Izabella és Ferdinánd
megszabja, kinek mennyi járt,
s megszabja majd, ki mennyit árt –
Izabella és Ferdinánd.

Ki kőcsipkét ver hidegen,
meggazdagszik a tizeden,
turbánt, kaftánt hord szívesen,
tekercset olvas: idegen!

Izabella és Ferdinánd,
a menet Allahot kiált,
a menet Adonájt kiált,
a két menet égre kiált.

És mennek Gibraltár felé,
Kisázsia, Bizánc felé,
Velencei kalmár felé,
Spinoza és Rembrandt felé.

Izabella és Ferdinánd!
Ismeritek a tű fokát?
Ez átjut és az nem jut át:
egy gémeskút útjába állt.

Ki Szentélyt szeretni tanult,
ki Toledóban leborult,
Goethe előtt gödörbe hullt,
annak szerelme az a kút.

Mert – Ferdinánd és Izabel –
az embernek egy haza kell,
ha tejet ad az anyamell,
nem kutatjuk, honnan a tej.

De merni kell az új hazát,
ha az a tej méregre vált –
ó Izabella! Ferdinánd!
Csak meg ne bánd. Csak meg ne bánd.

Varlam Salamov

ÉJSZAKA

A vacsora véget ért. Glebov komótosan kinyalta a csajkát, az asztalról gondosan bal tenyerébe söpörte a kenyérmorzsát, a szájához emelte, majd nyelvével óvatosan felnyalintotta a tenyeréről. Nem nyelte le; érezte, hogy a nyál a szájában sűrűn, mohón körbefolyja az apró kenyérdarabkákat. Glebov nem tudta volna megmondani, milyen ízt érez. Az íz – az egészen más, túl szegényes valami összehasonlítva ezzel a szenvedélyes, önfeledt érzékeléssel, amire az étel alkalmat adott. Glebov nem sietett lenyelni: a kenyér magától olvadt el a szájában, és bizony nagyon gyorsan olvadt.

Bagrecov beesett, csillogó szeme meredten bámult Glebov szájába – olyan ember nem akadt senki, akinek annyi akarateréje lett volna, hogy elfordítsa a tekintetét a másik ember szájában eltűnő ételről. Glebov lenyelte a nyálát, s Bagrecov most a látóhatár felé pillantott, az égboltra épp felkúszó hatalmas naranccsárga hold felé.

– Indulhatunk – mondta Bagrecov. Szótlanul haladtak az ösvényen a szikláig: felmásztak egy kis kiszögellésre, amely a dombot körülvette; bár a nap csak nemrég bukott le, a kövek, amelyek nap közben a pucér lábukra húzott gumi sárcipőn keresztül égették a talpukat, mostanra már kihűltek. Glebov összehúzta magán a pufajkát. A járás nem melegítette át.

– Messze van még? – kérdezte suttogva.

– Messze – felelte halkan Bagrecov.

Leültek pihenni. Nemhogy beszélgetniük, de még gondolkodniuk sem volt miről – minden világos és egyszerű volt. A kiszögellés végén, egy kis térségen helyükből kiforgatott sziklából és lehántott, kiszáradt mohából álló halom magasodott.

– Egyedül is meg tudtam volna csinálni – mosolyodott el Bagrecov –, de kettesben mulatságosabb. Meg aztán egy régi barát kedvéért...

Ugyanazon a hajón hozták ide őket a múlt évben.

Bagrecov megtorpant. „Le kell kushadni – meglátnak.”

A földre hasalva kezdték félrehányani a szikladarabokat. Olyan nagy kő, amit ketten se tudtak volna fölemelni és arrébb tenni, nem volt közöttük, hisz azok az emberek, akik reggel idedobálták őket, azok sem voltak erősebbek Glebovnál.

Bagrecov halkan elkáromkodta magát. Felsértette az ujját, folyt a vére. Homokkal szórta be a sebet, kirángatott egy vattacsomót a pufajkájából, rászorította – a vérzés nem csillapodott.

– Nehezen alvad – jegyezte meg közönyösen Glebov.

– Csak nem orvos vagy? – kérdezte Bagrecov a vért nyalogatva. Glebov nem felelt. Az az idő, amikor orvos volt, nagyon távolinak tűnt. Létezett valaha is? Az a hegyeken, tengereken túli világ igen gyakran rémlett a szemében holmi álomnak, agyrémnek. Reális a perc volt, az óra, az ébresztőtől a takarodóig tartó nap – messzebb gondolni nem szokott, meg aztán ereje sem volt a messzebb gondoláshoz. Ez volt.

Nem ismerte a körülötte élők múltját, nem is érdekelte. Egyébként ha Bagrecov holnap kijelenti, hogy ő a filozófiai tudományok doktora vagy légimarsall, Glebov gondolkodás nélkül elhiszi. Hogy ő maga valaha orvos volt? Nemcsak az ítéletalkotás automatizmusát, de a megfigyelés automatizmusát is elvesztet-

VARLAM SALAMOV novellái (*Nocsju és Szguscsonnoje moloko* címmel) 1989-ben, a moszkvai Hudozsesztvennaja Lityeratura kiadónál jelentek meg, a *Voszkrjeszenyje lisztvennyici* című kötetben.

te. Látta, hogy Bagrecov szívja a vért a koszos ujjából, és nem szólt semmit. Csak átsiklott tudatán, de erő, hogy szóljon, azt nem talált magában, és nem is keresett. Maradék tudatának, ami talán már nem is volt emberi tudat, nem volt élessége; most is csupán egy dologra irányult: hogy minél gyorsabban félrekaparják a köveket.

– Mélyen van? – kérdezte Glebov, amikor lefeküdtek pihenni.

– Hogy lenne mélyen? – felelte Bagrecov.

Glebov rájött, hogy ostobaságot kérdezett, és hogy a gödör tényleg nem lehet mély.

– Megvan – mondta Bagrecov. Emberi ujját érintett. A középső ujj kandikált ki a kövek közül; a holdfényben jól lehetett látni. Az ujj nem azért nem hasonlított Glebov vagy Bagrecov ujjára, mert élettelen volt és merev; ebből a szempontból nem volt nagy a különbség. A holt ujjon a körmök le voltak vágva, s maga az ujj teltebb és puffadtabb volt, mint Glebové. Sietve elhánták a testet borító köveket.

– Egészen fiatal – mondta Bagrecov.

Ketten is nehezen húzták ki a hullát a lábánál fogva.

– Milyen jó bőrben van – mondta Glebov lihegve.

– Ha nem lett volna ilyen jó bőrben – válaszolt Bagrecov –, ugyanúgy temették volna el, mint ahogy minket fognak, és akkor nem kellett volna ma idejönnünk.

Széttárták a halott karjait és lehúzták az ingét.

– Az alsónadrágja teljesen új – állapította meg Bagrecov elégedetten. Lehúzták róla az atlétatrikóját is. Glebov a kabátja alá gyűrte a fehérneműcsomót.

– Inkább vedd föl – mondta Bagrecov.

– Nem, nem akarom – morogta Glebov.

Visszatették a halottat a sírba, és beszórták kövekkel.

A feljövő hold kékes fénye elterült a sziklákon, a tajga ritkás fái, megmutatva minden kiszögellést, minden fát – különös, nem nappali alakban. A maga módján minden igazinak látszott, mégsem annak, ami nappal volt. Mintegy a világ másik, éjszakai arculatának.

A halott fehérneműje átmelegedett Glebov kabátja alatt, és már nem tűnt idegennek.

– De rágyújthatnék... – mondta Glebov álmodozón.

– Majd holnap rágyújtasz.

Bagrecov elmosolyodott. Holnap eladja a fehérneműt, becseréli kenyérre, talán még egy kevés dohányt is kapnak...

SŰRÍTETT TEJ

Az éhezés minden érzésünket, így az irigységet is eltompította, kicsorbította. Nem maradt erőnk az érzésekre, arra, hogy könnyebb munkát keressünk magunknak, hogy utánajárjunk, kérdezősködjünk, rimánkodjunk... Csak az ismerősöket irigyeltük, azokat, akikkel együtt csöppentünk a jelenlegi világba; azokat, akiknek sikerült az irodában, a kórházban vagy az istállóban munkát kapniuk – ezen a helyeken nem kellett többórás nehéz fizikai munkát végezni, amit a bejárat kapunk oromzata a becsület és dicsőség dolgaként magasztalt. Szóval mi csak Sesztakovot irigyeltük.

Kizárólag egy külső valami volt képes kimozdítani bennünket a közönyből, elfordítani a lassan közeledő haláltól. Külső, s nem valami belső erő. Belülről kifacsart, letarolt emberek voltunk, számunkra minden tökéletesen mindegy volt, csak másnapig szőttünk terveket, messzebb nem.

Most is – be kellett volna menni a barakkomba, ledőlni a priccsre, mégis csak álltam az élelmiszerbolt ajtajában. A boltban csak a „köztörvényesek”, valamint a „nép barátai” közé sorolt visszaeső tolvajok vásárolhattak. Nekünk ott semmi keresnivalónk nem volt, de az ember nem tudta levenni tekintetét a csokoládészínű veknikről; a friss kenyér súlyos, édes illata csiklandozta az orrom – szinte beleszédültem. És csak álltam, és nem tudtam, mikor lesz annyi erőm, hogy bemenjek a barakkba, és bámultam a kenyeret... Ekkor szólított meg Sesztakov.

Sesztakovot a „Nagy Földről”, a Butirka-börtönből ismertem, ahol cellatársak voltunk. Nem voltunk barátok, csupán ismerősök. Az aranybányában Sesztakovot nem a fejtésen foglalkoztatták. Mérnök-geológus lévén a geológiai kutatásoknál, irodán dolgozott. Moszkvai ismerőseinek a mázlista alig köszönt. Nem sértődött meg – ki tudja, e tekintetben milyen utasításokat kapott. Minden szentnek... stb.

– Gyűjts rá – mondta Sesztakov; a kezembe nyomott egy fecni újságpapírt, mahorkát szórt rá, gyufát gyújtott, igazi gyufát...

Szívtam a füstöt.

– Beszélnem kell veled – mondta Sesztakov.

– Velem?

– Igen.

A barakk sor mögé kerültünk, leültünk a régi fejtés palánkjára. A lábam azonnal elnehezedett, Sesztakov viszont vidáman lóbálta új, enyhén halzsírszagot árasztó kincstári bakancsait. A nadrágszára felhúzódtott, kockás harisnya látszott ki alóla. Őszinte elragadtatással, sőt némi büszkeséggel szemléltem Sesztakov lábait: legalább egyvalaki van a cellánkból, aki nem kapcát hord. Alattunk enyhén rengett a föld a robbanásoktól – az éjszakai műszaknak készítették elő a talajt. Lábunkhoz kavicsok görögtek surrogva, szürkén és észrevétlenül, mint a madarak.

– Menjünk odébb – mondta Sesztakov.

– Nem üt agyon, ne félj. Nem tesz kárt a harisnyádban.

– Nem a harisnyámról van szó – felelte Sesztakov, és mutatóujjával körbemutatott a láthatáron. – Mi a véleményed erről az egészről?

– Meghalunk, ez nyilvánvaló – mondtam. Erre volt a legkevesebb kedvem gondolni.

– No nem, meghalni nem óhajtok.

– Hát?

– Térképem van – mondta bágyadtan Sesztakov. – Felszedek egy pár melóst, téged, és megyünk Csornije Kljucsiba, az innen tizenöt kilométer. Papírom lesz. És kijutunk a tengerhez. Benne vagy?

Közömbösen hadarva adta elő az egészet.

– És a tengernél? Átússzuk?

– Az már mindegy. A lényeg – belevágni. Nem tudok így élni. „Inkább állva meghalni, mint térden csúszva élni” – jelentette ki ünnepélyesen Sesztakov. – Ki is mondta ezt?

Tényleg, ki? Ismerős mondat. De nem volt erőm, hogy felidézzem, ki és mikor mondta ezeket a szavakat. Minden, ami a könyvekben volt, feledésbe merült, ami a könyvekben volt, annak nem hittünk.

Feltűrtem a nadrágom szárát és megmutattam vörös, skorbutos sebeimet.

– Pontosan az erdő fog kigyógyítani – mondta Sesztakov –, a bogyók, a vitaminok. Én leszek a vezető, tudom az utat. Van térképem.

Lehunytam a szemem és gondolkoztam. Innen három út vezet a tengerhez – mindegyik ötszáz kilométer, minimum. Nemcsak én, Sesztakov se teszi meg. Nem ennivalónak akar ez magával vinni? Nem, persze, hogy nem. De miért hazudik? Legalább olyan jól tudja, mint én; és hirtelen félni kezdem Sesztakovtól – az egyetlen közülünk, aki képesítése szerint dolgozik. Ki szervezte be erre a munkára, és milyen áron? Hisz mindenért fizetni kell. Mások vérével, mások életével.

– Benne vagyok – mondtam, s kinyitottam a szemem. – Csak egy kicsit föl kell erősödnöm.

– Nagyon jó, nagyon jó. Feltétlenül. Hozok neked... konzervet. Nálunk, tudod, lehet...

Sokféle konzerv van a világon – hús-, hal-, gyümölcs-, zöldségkonzerv... De mindennél elbűvölőbb a tejkonzerv, a sűrített tej. Persze nem forró vízzel kell inni. Az ember kanállal eszi, vagy kenyérre keni, vagy a dobozból apránként szürcsöli, lassan, miközben figyel, ahogy sárgállik a világos, híg folyadék, ahogy a doboz oldalára ragad a cukor apró csillaga.

– Holnap – mondtam, a boldogságtól fuldokolva –, tejkonzervet.

– Jól van, jól van, tejkonzervet. – És Sesztakov otthagzott.

Visszamentem a barakkba, leheveredtem és becsuktam a szemem. Nehezemre esett a gondolkodás. Lelki életünk anyagi jellege most először tárult fel előttem a maga egészen érzékletes, kitapintható voltában. Fájt a gondolkodás. De gondolkodni kellett.

Összeszed bennünket a szökésre és „elad” – ez teljesen nyilvánvaló.

Vagy már ott, a Csornije Kljucsin megölnek bennünket, vagy élve visszahoznak ide, és elítélnék – hozzácsapnak még vagy tizenöt évet. Mert az lehetetlen, hogy ne tudja: innen képtelenség kijutni. De a tej, a sűrített tej...

Elaludtam, és szakadt-éhenkórász álmomban a Sesztakov-féle sűrített tejet láttam – világoskék címkéjű óriási doboz. Az éjszakai égbolt kékjével virító hatalmas doboz ezer és ezer helyen volt kilyukasztva, a tej bugyogott belőle és széles folyamként folydogált, mint a Tejút. Kezemmel könnyedén felnyúltam a mennyeboltra, és faltam a sűrű, édes csillag-tejet.

Nem emlékszem, mit csináltam aznap, miként dolgoztam. Vártam, vártam, mikor bukik le a nap nyugaton, mikor kezdenek nyírítani a lovak – ők biztosabban tudják, mikor ér véget a munkaidő, mint az ember.

Rekedten megszólalt a sziréna, és én ahhoz a barakkhoz igyekeztem, ahogy Sesztakov tanyázott. A körülkérített előtérben várt. Pufajkája zsebei kidomborodtak.

Leültünk a barakkban a nagy, tisztára mosott asztalhoz, s Sesztakov két doboz sűrített tejet szedett elő a zsebéből.

A balta élével lyukat vágtam a dobozba. A sűrű fehér sugár a doboz tetejére, a kezemre ömlött.

– Egy másik lyukat is kellett volna vágni rajta. A levegőnek – mondta Sesztakov.

– Semmi baj – mondtam koszos, édes ujjaimat nyalogatva.

– Adjatok egy kanalat – fordult Sesztakov a körülöttünk álldogáló munkásokhoz. Vagy egy tucat fénylő, lenyalogatott kanál nyúlt felém az asztal fölött. Az emberek álltak, és nézték, hogyan eszem. Nem volt ebben tolakodás vagy titkolt vágy, hogy megkínálják őket. Senki közülük még csak nem is reménykedett, hogy megosztom velük a tejet. Ilyesmi elképzelhetetlen volt – érdeklődésük a másik ennivalója iránt teljes egészében önzetlen volt. Én is tudtam, hogy nem lehet nem bámulni az ételt, amint egy másik ember szájában eltűnik. Komótosan elhelyezkedtem, és enni kezdtem a tejet: kenyér nélkül, időnként egy-egy korty hideg vizet ittam rá. Megettem mind a két dobozzal. A nézők odébbvonultak – az előadás véget ért. Sesztakov együttérzően nézett rám.

– Tudod mit – mondtam, gondosan lenyalogatva a kanalat –, meggondoltam magam. Menjetek nélkülüm.

Sesztakov megértette, szó nélkül otthagzott.

Ez persze hitvány kis bosszú volt, erőtlén, mint az összes többi érzésem. De mit tehettem volna ezen felül? Figyelmeztessen a többieket? Azt sem tudom, kik azok. Pedig nem ártott volna figyelmeztetni őket – öt embert sikerült Sesztakovnak rábeszélnie. Egy hét múlva zajlott a szökés, kettőt Csornije Kljucsi közelében öltek meg, hármat egy hónap múlva ítélték el. Sesztakovot „más hatály alá helyezték”, hamarosan elvitték valahová, fél év múlva találkoztam vele egy másik bányában. A szökésért nem csaptak hozzá a büntetéséhez – a főnökség fair partit játszott vele, pedig mást is játszhatott volna.

A geológiai kutatásnál dolgozott, ábrázata frissen borotvált, jóllakott; sakktáblakockás harisnyája még mindig ép volt. Ok nélkül nem fogadta a köszönésemet: két doboz sűrített tej nem olyan nagy dolog, végső soron...

FORDÍTOTTA BOJTÁR ANNA

Eörsi István

TRILÓGIA

Battyogtál agysejtjeid
feketülő nyomában,
részekben érkeztél meg.

Holnap
bedugunk
a földbe.

A szavak
visszaszöknék hozzád,
beszélgethetünk ismét,

feltéve, hogy engem
nem hagynak
cserében cserben.

Most még, mint látod,
játszom velük, hogy
bebizonyítsam,

bebizonyítsam,
mit is bizonyítsak,
egész életem bizonykodás,

így tartozunk össze,
mint az „Igen” és „Nem”,
mint bogarak skatulyában,

mint elhányt pakliban
két cinkelt kártya,
dallam mollban és dúrban.

✱

Én gyerektriklin
szekrény tetején,
te nevetve az ágyon,

Szobánkba benyitó
 rémült anyánknak
 hencegsz, hogy bátor vagyok.

Arról a tricikliről
 azóta sincs
 kedvem felállni.

Ha bántad is később,
 a szekrényre te raktál fel:
 köszönöm a kalandot.

*

Apánk halála napján
 anyánk válla felett,
 jeges szélben, az utcán,

jeges szélben, az utcán,
 már nem emlékszem, miért,
 cinkosan összerosolyogtunk.

A barikád más-más
 oldalán állva
 összeköt itt az a mosoly.

A barikád később
 devalválódott,
 a mosoly felértékelődött.

Még alufóliába
 csomagolt agysejtekkel
 a székre lekötve,

vagy kórházi ágyon
 katéterrel átverve,
 két makogás közt

is küldeni tudtad
 artézi-mélyből
 azt a mosolyt.

Minden mosoly
 véget ér egyszer,
 a tied akkor,

amikor az enyém
 leválik
 rólam.

Dylan Thomas

LENNI TÜNDÖKLŐ FÖLD KARJAIBAN

Lenni tündöklő föld karjaiban
Áthatóan lehelni körös-körül
növények csobogó ajkaiba –
Oly vad átáradás ez,
ahogy ideged furakszik énbelém.
Egymást-szegélyezés, mit béklyóz
a szív s a szem.

Halálban vagy halálból,
Kinézve sárga dióból
Kinézve viasztoronyból,
Vagy tejfehéren, a csöpögő sötétből,
s a hanyatlásból, ó amint
hálókba zársz.

Megérintem és megtöröm
Megérintem és megtöröm

1931

A BARLANG

A barlang véd meg engemet,
Míg tart, félelmet nem tudok
Éjszín fala nélkül én meghalok
Szárnyas fedelén kívül
számomra nincs e világon földél.
Benne a hang, leng mint harang,
elcsendül s hozza
szomorúságomat.
Szeráf, szállj földre le!
Az égben nincs barlang sehol,
se hajlék körös-körül,
se tisztító folyó,
hogy minden kis hab áldja lábaink.
Ó barlang: én Jordánom.
Az Ő csendje ezüst varázs:
Finom, fényes kő.
Szeráf: vállon hordom szent folyamom.
Barlangom ez meg az,
De megóv szélről engemet:
Ó Oltalom!

1930

A NAP KIGYÚJTJA A REGGELT

A Nap kigyújtja a reggelt: az agy bokrait
 A Hold vízen sétál, s költi a holtakat,
 Íme őserdőmben vándorol a vér,
 A szemöldököm sója csupa jel
 S a nyöszörgő szív bordámhoz szögezett.

Ím: univerzumot táplálnak csontjaim
 Íme egy megváltó – dalod mint egy madár
 Ím az éj: palást s egy csillag: a láng
 Ím a zsenge kised s első szava
 az istállóban a bőr alatt.

Bordák alatt vitorláz a Hold s a Nap,
 Gyerek mellén tetovált kereszt,
 Koponyáján az abroncs: skarláttövis,
 Egy anya vajúdva kétszer fizet:
 Egyszer a Szűzért, s egyszer: maga miatt.

1933

FORDÍTOTTA ERDŐDI GÁBOR

A SOROS ALAPÍTVÁNY PÁLYÁZATA

Valutatámogatás *csoportos diákutazáshoz*

Pályázhatnak általános- és középiskolai, illetve egyetemi diákcsoportok és közösségek 1993-ban saját szervezésű, tanulmányaikhoz szorosan kötődő, ismeretszerző külföldi tanulmányutak, illetve csereprogramok konvertibilis valutafedezetének elnyerésére. A pályázathoz kérdőív szükséges, melyet az Alapítvány Titkárságától lehet kérni. (1525 Budapest, Postafiók 34.

Telefon: 202-6211.) A kérdőívet egy példányban kell kitölteni.

Beadási határidők: 1993. január 15, április 15, illetve szeptember 15. A pályázatokat mindhárom esetben egy hónap elteltével bírálják el. A döntésről levélben küldenek értesítést. A pályázatokat a következő címre kell beküldeni:

Soros Alapítvány / Titkárság / „ÚT '93”

Budapest, Postafiók 34, 1575

ÚJ MŰVÉSZET

A D E C E M B E R I S Z Á M T A R T A L M Á B Ó L

Sinkovits Péter: Redukcionizmus a közelmúlt magyar festészetében

Néray Katalin: Tiltott — Tűrt — Támogatott

Horváth Hilda: Az Országos Ráth György Múzeum és sorsa

Kovács Orsolya: XII. Országos Kerámiabiennálé

Kelényi Béla: „A Fehér Megmentő” — lamaista tekercskép

Erneyi Gyula: Művészek, múzeumok a hajnali nyugalom földjén

AZ **ÚJ MŰVÉSZET** KAPHATÓ AZ ÚJSÁGÁRUSOKNÁL, EGYES BELVÁROSI
KÖNYVESBOLTOKBAN, GALÉRIÁKBAN, METRÓÁLLOMÁSOKON ÉS AZ ART MOZIKBAN.

Piros, emeletes busz.

Ez lehetne az első kép, amint befordul a Regent Streetről, és lassú méltósággal halad el a megyei tűzoltóság épülete előtt a Trafalgar Square felé.

A busz tizenötös, oldalán zöld-sárga BP-hirdetés. A háttérben hatalmas reklámok, az egyik ház falát teljesen beborító többemeletnyi Guinness Time feliratú óra mutatja a pontos időt, kilenc múlt néhány perccel. A tér közepén oktagon alakú lépcsősor, annak a közepén díszes, szökőkútszerű monumentum, a tetején áll Erősz, kiterjesztett szárnyal, lábujjhegyen. A szárnya nem azért van kitárva, mintha röpködni akarna, inkább csak az egyensúly megőrzése végett – éppen most lőtte ki a nyilát nyugat–délnyugati irányba.

Méltó, hogy innét induljunk, a Piccadilly Circus nyilazó Erőszától, mert – legalábbis egyes útikönyvek szerint – ez a hely a világ közepe (the hub of the universe). Nem a legrövidebb utat választjuk. Kis kitérőt teszünk a Trafalgar Square és a Whitehall felé, hadd érezzük: Londonban vagyunk.

Nelson admirális egy oszlop tetejéről tekint a kormányzati negyedre, ahol talán még jellegzetesebb a kép. Aranysisakos lovasok a testőrség épületénél, az utcán keménykalapos urak, egyikük a Downing Street sarkán a Timest böngészi; fekete Austinok és Bentley-k, piros double-deckerek között vezet utunk, majd előttünk kicsit balra föltűnik a Big Ben is. Nem megyünk odáig, a forgalomirányító bobby intésére – nagy ívben – jobbra fordulunk (ekkor még lehetett), a Buckingham palota felé. Lassú félkört írunk le a Victoria- emlékmű körül (itt is szárnyak), miközben megcsodálhatjuk a rendíthetetlenül posztoló piros kabátos, medvebőr süveges őrköt. De már gördülünk is tovább. Utunk könnyed és olyan felületes, hogy költségszebb műfajok számára alkalmat nyújthatna a szereplők és közreműködők neveinek a feltüntetésére; valahogy így:

MARILYN MONROE

G. K. ZSUKOV

főszereplésével

Venus & Mars

ÍRTA POROGI ANDRÁS

A továbbiakban már csak néhány jellemző képet látunk: egy diadalívet a semmi fölött – a közelében Wellington ugratja a lovát –; a Hyde Parkot, sétáló párokkal és fehér ruhás ténfergőkkel (krikettezők); a Royal Albert Hall épületét és a West Kensington vasútállomást; míg végül el nem hagyjuk a várost a családi házakkal szegélyezett Great West Roadon, természetesen nyugat–délnyugati irányba.

Itt a legtöbb autó a repülőtér felé fordul, kivéve az ascoti derby idejét, akkor a többség az eghami úton hajt tovább, miként most mi is. Amint Egham városát elhagyjuk, jobbra kell fordulnunk (ismét nagy ívben), egy parkba érünk, s ügyet sem vetve a pompás (splendid) gyepen lovaspólózó előkelőkre, hamarosan egy csaknem kastély nagyságú neogót villa elé gördülünk:

Windsor Great Park, 1956. augusztus

A bejárati tölgyfaajtó kinyílik, és egy romantikusan berendezett hallba érünk. Egyenesen a főlépcsőnek tartunk, majd föl az emeletre, az emeleti folyosóra, ahol jöttünkre kitárul az egyik ajtó, a hálósobáé.

Benn félhomály és női rendetlenség. Venus alszik itt.

Halkan horkol, mint egy vén kutya.

A londoni lapok ekkortájt parfüm- és puskaporszagot árasztanak. Bonyodalmak támadtak egy bizonyos csatorna körül, s ez alkalmat szolgáltatott arra, hogy a politikai élet tényezői hangzatos kijelentéseket tehessenek. Jegyzékváltások következnek, diplomaták utazgatnak, bizonyos minisztériumok némely osztályán szünetelnek a nyári szabadságolások. A diplomáciai körök tevékeny izgalma – amely persze nem nélkülözi a működés élvezetét – a közvéleményre sem marad hatástalan. Akik egy kicsit is ismerik a brit birodalom dicsőleges történetét, vagy legalább a puskalövés nehéz, fűszeres szagát, azok számára a csatorna körül támadt feszültségek nagyon is határozott irányt árulnak el. Fölvetődik egy nagyobb szabású, bár jólesően távolban zajló háború lehetősége is. A tőzsde persze szintén nyugtalankodik.

Mindez Venust cseppet sem érdekli. Ami figyelmet a lapokra szentel, az kizárólag a rá vonatkozó cikkek irányul, energiáit pedig saját harca köti le, amelyet a Nagyherceg ellen vív. Majdhogynem elbűvölő mosolyok leple alatt folyik az ő hidegháborújuk, ám egymás háta mögött – biztos számítva a készséges kiszívárogatókra – kevésbé kíméletesek. A Nagyherceg, ez a „felfújott hólyag” (big shot), ha csak említik előtte Venus nevét, olyan arckifejezést ölt, mint aki éppen észreveszi, hogy kutyaürülékbe lépett. Ugyanakkor Venus napról napra többet késik a felvételekről, előbb csak azért, hogy a Nagyherceget bosszantsa, később ideges megszokásból, végül pedig mert képtelen déli tizenkettő előtt fölkelni. Éjszakai álmatlanságát mindenféle altatókkal igyekszik elűzni, ami általában csak hajnaltájt vezet eredményre; nem csoda, ha reggel képtelenség lelket verni belé. Aztán augusztus elején teljesen elmarad a forgatásról; nemcsak a hangmérnök, de még a statiszták is tisztán hallhatják, amint a Nagyherceg a fogát csikorgatja.

A harmadik szörnyűsége, tétlen nap reggelén egy ismeretlen férfi nyit be Venus hálósobájába. Az eghami ház személyzete nem támaszt akadályt, a férfi minden nehézség nélkül jut el a hálósobáig, talán azt hiszik róla, hogy ő Venus várva várt New York-i pszichiáttere.

Venus mozdulatlanul fekszik égszínkéék takarója alatt, melyen apró, fehér, spermium alakú foltocskák úszkálnak dísz gyanánt, és amelyet csak egyenetlen lélegzése hullámoztat alig észrevehetően.

A férfi nem zavartatja magát, leül egy székre, szemben az ágygal, és néhány órán keresztül vár. Dél körül Venus váratlanul abbahagyja a horkolást, oldalra fordul, és ha csak egy pillanatra is – mintha pengével metszenék el – szétválnak szemhéjai. Ezzel a pillanattal él vissza az idegen. Harsány jó reggelt köszön, érdeklődik Venus hogyan felel, amire Venus nyöszörgő hangot hallat, és kinyitja szemét.

– Bocsássa meg, de attól tartok, üzleti ügyben kell zavarnom – szól frissen az idegen, miután valami túlságosan is valószínű spanyol néven bemutatkozik.

– Mi?

Venus szeme lecsukódóban. A férfi megismétli jövetelének célját, majd hosszas, végeláthatatlan beszédbe kezd.

– Menj – szól Venus ismét fölpillantva, de nem az idegen, hanem a tükör felé –, menj a picsába! (Fuck off!) – és itt megint összefüggő tekintetnek függőnye.

És tényleg lépéseket hall ezt követően, de közeledő és apró lépteiket; szeles, fűre igyekezet hangjait. Egy kislány áll az ágy alatt, nem több háromévesnél.

– Bebújhatok?

Venus fölemeli spermamintás takaróját, a kislány kényelmes elhelyezkedik. Hüvelykujját a szájába dugja, összegömbölyödik, és hús talpacsáit Venus csupasz hasának feszíti. Venus elmosolyodik, jólesik neki a kislány hűvös teste, maszatos lehelete; és még azt is megengedi, hogy aprókat taposson rajta, vagy lábcskáival dús szőrzetét markolássa. Csak akkor tudatosul benne, hogy a férfi egész idő alatt beszélt, amikor végre csend lesz. Amiről szó volt, mesés ködben gomolyog Venus fejében, szeretne elgondolkodni rajta, pontosabban elmerülni a lehetőségben, továbbálmódni; de ugyanakkor kényelmetlen kényszerrel érzi: valamit válaszolni kell, hogy a zavaró idegen eltűnjék az életéből.

– OK – mondja, talán mert ez a legrövidebb.

Amikor a Mester fél egykor benéz a hálósobába, a férfi és a kislány már nincsenek sehol; csak Venus hasán egy hajszálvékony karcolás.

Már-már boldog volt az ősz. Venus novemberre mégis megunja a connecticuti farmot, a mégoly napsütötte új-angliai őszt, és unja a Mestert is. A Mester egy friss házasság elengedhetetlen programjait leszámítva rendszerint az egész napot dolgozószobájában tölti. Történeteket eszel ki, hogy aztán megörököitse azokat, aranypajzsot formálván belőlük hitvány teste védelmére, amely oly sebezhető a harcban és a szerelemben.

Venust nem elégtí ki a Mesternek ez a mesterkedése.

– Hát csak írj – gondolja, amikor útra kel; és elhatározza, történjék bármi, élvezni fogja.

Útja álomszerűen különös és lényegretörő: brüsszeli érkezés; az Eghamból ismert ismeretlen, aki már várja; egy németországi katonai repülőtér, ahol ismét át kell szállni; a ronda ónos eső, ami Berlinben fogadja; az egymást váltó különböző nemzetiségű és rangú tisztek, tekintetükben ugyanaz a sóvárgás; a katonai dzsip, majd néhány perc utazás után egy másik, aminek az oldalán nagy vörös csillag virít (igazi, nem díszlet); a sofőr mellett ülő fiatal szovjet tiszt friss katonailata – vele elegyedik szóba oroszul az eghami spanyol –; a francia katona, aki a Brandenburgi Kapunál széles mosollyal tiszteleg, és szól is valamit, de Venus nem érti, csak a mosolyt; a hollywoodi méretű díszletek, amint az autó az Unter den Lindenről befordul a Museuminselre – félig romba dől, ókori épületek, sötét oszlopaik, repedezett kövek közül bokrok, cserjék, kisebb fák türemkednek elő, néhol csak a külső falak állnak, odabenn őserdei burjánzás –; a viszonylag épségben maradt, komor, dór oszlopos épület, a Pergamon Múzeum; a dölyfös lépcsősor, tetején a szép szál, jóképű tiszt, kezében virágcsokor – kifogástalan angol kiejtéssel üdvözli Venust a szovjet nép nevében mint az amerikai nép képviselőjét –; a harmincöt szál vörös rózsza (15 SZSZK, 20 ASZSZK); a félhomályos folyosón a mustárszínű ajtók sora; a fehér csempés terem, amelyről nehezen dönthető el: fürdőszoba-e vagy egészségügyi helyiség, a falon nagy tükör, előtte rokokó asztalka karosszékkal, fehér szekrények, bennük ötvenhat estélyi, állítólag valamennyi Venus méretére szabva, a sarokban zuhanyozó (válaszfal nélkül), középen műtőasztalszerű fekvőhely és egy Marjusának nevezett vénasszony, viaszosvászon kötényben, fején fityulával, aki határozottan a zuhany alá parancsolja Venust, alaposan lecsutakolja, majd fölfekteti a műtőasztalra, és egész testét megborotválja, a legutolsó szőrszálát sem kímélve, végül bekeni olajjal; a legújabb divat szerint készült ruhák, és a meglepetés, mert a méretei valójában eltértek a publikáltaktól, de – úgy látszik – a szovjetek nem az amerikai újságokból szerzik információikat; végül pedig a hatalmas terem, hosszanti falain mennyezetig érő mázas téglasorok s oroszlanos domborművek, a végén kéklő óriási kapu – a babiloni Istár istennőről elnevezett –, amely egyáltalán nem illik Venus kivágott, flitteres türkiz estélyijéhez, amit hosszas próbálgatás után olyan szerencsétlenül kiválasztott.

Várni kell. A jóképű tiszt, aki idáig kísérte, rövid előadást tart Istárról és az ókori Mezopotámiáról, Venus pedig meglepetéssel konstatálja, hogy a németek előtt a babiloni nép (Babylonian people) lakta ezt a tájat, akár náluk az indiánok. A szovjet tiszt egy pillanatra tanácsstalanná válik; illendő-e mélyebb ismeretekbe avatnia vendégét, ám ekkor kintről harsány kiáltás hallatszik, rövid trombitafutam, és az öt sor szörnnyel díszített kapu kitarul.

Marsnak erős a parfümillata és a kézfogása.

– Ezeket mind én lőttem – dicsekszik vacsora közben. A menü sajtósárga: az aszpikos fürjet és a füstölt jávorszarvasnyelvet medvehús követi hollandi mártással, és párolt articsóka.

– Én már csak így szeretem, ha megbocsátja.

– Hogyne, Mr. Mackó – csilingel válaszul Venus kacagása. Pezsgőt isznak a végén, bár Mars inkább csak a koccintás kedvéért, azután visszatér a vodkához.

– És milyen filmben játszik most a művész? – érdeklődik Mars.

– Ó semmi, igazán semmi jó sincs, amit vállalhatnék! – és duzzogva, csacsogva beszámol az egész fényes hollywoodi filmiparról, majd Mars ismételt érdeklődésére a Mester új munkájáról is. Aztán – mert hiszen ő is udvarias – megkérdezi:

– Na és mi a helyzet a háborúval?

Mars elmosolyodik:

– No, a háború. Hát igen, sokat mesélhetnék a háborúról...

– És igaz, hogy meg akarja támadni Amerikát? Ó, Mr. Brumm, azt mondják, hogy magának van a világon a legnagyobb ágyúja! Hogy egészen Washingtonig el tud vele löni.

– Éppenséggel el tudok. Ez bizony igaz.

– De ígérje meg, hogy figyelmeztet majd engem, mielőtt lőni fog! Ugye megígéri?

Megígéri, persze.

– Olyan ostoba dolog a háború – sóhajt Venus –, maguk férfiak találták ki az egészet; vallja be, még élvezik is.

– Sok kegyetlenség megesik, az már igaz. De mondja meg, hiszen maga értelmes asszony, ha két ország összevész, hogyan lehetne eldönteni, hogy melyiknek van igaza. Erre bizony mégiscsak jó a háború.

Venus előadja régi ötletét. A két szemben álló ország kiállítana egy-egy futbalcsapatot, és a hadseregek helyett azok döntenének egy futballmeccsen. Így elkerülhető lenne a sok pusztítás, és a háború lehetne az egyik legjobb szórakozás.

Mars nagyot nevet, úgy csillognak aranyfogai, mint zubbonyán a gombok, mint vállán a két nagy csillag.

– Akkor sohasem lennének rendes határok! Mert szép dolog, amit mond, de mi lenne, ha mondjuk a németek megkívnának Floridát? Hadat üzennének Amerikának, és könnyen lehet, hogy győznének is. Akkor mit szólna? Amúgy pedig könnyen belátható, hogy a nagy tét miatt egy ilyen mérkőzésen a játék valószínűleg eldurvulna, az egyik fél előbb-utóbb megszegné a játékszabályokat. Ez törvényszerűen a viszály eskalálódását vonná maga után, vagyis a fölhasznált harcászati eszközök és a harcolók köre egyaránt kiszélesedne. Egyszerűbben szólva, kialakulna egy hagyományos háború. Mert mondjon bárki bármit, aranyigazság, hogy háború mindig volt, és mindig lesz is, amíg ember él a földön!

Venus belátja, hogy Marsnak igaza van. Erre illik koccintani (cheers és ná zdárovje).

– Hogy? Hogyan mondtad, drága mackóm (my dear Teddy bear)?

Ezért megint koccintani kell, hogy Venus gyakorolhassa: ná zdárovje. Aztán Mars elénekel egy dalocskát az ő kerek arcú babájáról, jutalmul kap az orrára egy puszit, jázmin illatút. Ezen fellelkesedik, előkapja vadásztőrét, és tenyérszívet karcol vele a fal egyik mázas téglájába. Beleírja: M, és megmutatja egy szalvétán Venusnak, hogyan kell írni a Ж-t.

– Most már elmehetsz, szépfü – szól Venus a tolmácsoló tisztnek, Mars jóváhagyólag int a kezével. Értik már egymást, még ha a futball szó alatt teljesen más játékra gondoltak is.

– De borzalmas ez a vodka! – sóhajt Venus, és pici fintort csinál –, de szeretem, imádom!

– Szeretsz? No, mondd! Szeretsz-e?

– Micsoda? Mit dörmögsz, Georgie Porgie? – és beletúr Mars ezüsthajába.

– Egy pillanat! – Mars kezét csókol, és mutatja, hogy mindjárt visszajön. Miközben végigvonul a szürke folyosón, a mustárszíni ajtók között, előveszi a zsebóráját, és elégedetten bölint. Az irodájába tart, ahol már várja az iménti tolmács. Mars magához inti, és mosolyogva visszaüzen:

– Menj be hozzá, és mondd meg neki: most figyelmeztetem, ahogy megígértem.

A telefonhoz lép, felemeli a kagylót:

– Itt Mars.

Aztán néhány másodpercnyi figyelmes hallgatás után, mielőtt letenné, csak ennyit mond:

– Rendben. Kezdhetik! (Vszjo v porjadke. Nacsnyitye!)

Amikor Mars visszatér, Venust az asztalon fekvő találja egy szál kombinében és felettébb szexi pozícióban, banán-, szőlő-, narancs- és gránátalmahalmok között. Odalép, karjába veszi, és már viszi is hangozó muzikaszó kíséretében Istár istennő kapuján keresztül egy szomszédos szobába, ahol virágmintás a tapéta, és baldachinos az ágy. Erre az ágyra teszi le Venust, aztán maga is leveti zubbonyát – de selyemingét nem –; majd dörmögő becézetések közben a nő fölé hajol. Ám mielőtt még ajkuk összeérne, a férfi kutató keze végre megtalálja az éjjeliszekrény lámpájának kapcsolóját. Sötét van és halk zene (főként vonósok).

Nászukat hadseregek őrzik. Berlin, a Museuminsel és a múzeum körül is kettőzött az őrség, de még az épület tetejére is jutott egy árva őrszem. Őt legfeljebb fekete-fehér amatőrfilm mutathatná, ha szabadna, és ha nem volna olyan sötét. Dideregve áll a csillagtalán, ködös novemberi éjszakában, vállán géppisztoly. Megpróbál másra gondolni, de egyre kevésbé sikerül: hiába, kakálnom kell, vallja be önmagának. Katonánk – lévén olyan ember, aki többnyire a dolgok kedvező színét szereti észrevenni – először még egy picit örül is ennek: legalább nem alszom el, gondolja. Ám egyre jobban kell.

Az világos: az őrhelyét semmiképpen sem hagyhatja el. Fokozott harckészültség van, az ellenség néhány száz méterre csak a kedvező alkalmat várja; és ha feljebbvalói leleplezik, akár még föbe is löhetik.

Nincs más megoldás, itt kell végrehajtania a természet parancsát. De arra sem jó gondolni, hogy mi lenne, ha éppen guggoltában lepné meg az ügyeletes tiszt... vagy akár a marsall! Ez nem elképzelhetetlen,

hallott ő már hasonló esetekről, amikor a hadvezér csata előtt szóba elegyedik egy egyszerű őrszemmel, és a végén kinevezi hadnaggyá. Hát őt nem nevezné...

Még egy lehetőség mutatkozik. Azt is hallotta, hogy hasonló helyzetben akadt, aki belecsinált a nadrágjába. Ráadásul a helytállásnak ezt a módját állítólag jutalomszabadsággal díjazzák.

– Azért azt nem – mondja ki hangosan.

Aztán körülnéz, maga mellé teszi a fegyverét, a nadrágját óvatosan letolja, és egy nagy antennába kapaszkodva igyekszik minél hátrább tartani a fenekét, nehogy lepiszkítsa a gatyáját, mint egyszer, boldog gyermekkorában a nagymama gyümölcsösében, amikor szintén rátört a kényszer.

Miközben kakál, eszébe jut, hogy mi lesz, ha éppen most tör ki a harmadik világháború; aztán az, hogy nincs nála papír.

Ez lehetne az utolsó kép: remegve guggoló, nyögdécselő őrszemünk, aki azért megpróbálja élvezni.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBÓ KISVA

AZ 1992. ÉVI ŐSZI SZÁM TARTALMÁBÓL

BÍRÓ GÁSPÁR: BIBÓ A NEMZETI ÖNRENDELKEZÉSRŐL
FODOR ANDRÁS: CZEIZEL ÉS A MAGYARSÁG GENETIKÁJA
BEZECZKY GÁBOR: ÚJ KÖNYV KRÚDY STÍLUSÁRÓL
ELLEN COMISSO: DEMOKRÁCIA ÉS PIAC
ORTHMAYR IMRE: HAYEK-MOZAIK
BENCE GYÖRGY:
ÁTMENET ÉS ÁTMENTÉS A HUMÁN TUDOMÁNYBAN
MAROSI ERNŐ: A KÉP MINT TÁRGY
NÁDASDY ÁDÁM: GOOD APPETITE ÉS ZATUREK

ÖN SAJNOS MÁR LEKÉSTE TAKÁCS FERENC
MAGVAS ÉS SZÉP MEGNYITÓ GONDOLATAIT...
ÁM 1993. JANUÁR 3-IG MÉG MEGTEKINTHETI

Bikácsi Daniela

FESTŐMŰVÉSZ KÉPEIT A VIGADÓ GALÉRIÁBAN
HÉTFŐ KIVÉTELEVEL 10-TŐL 18 ÓRÁIG

Három mondat Romániáról

NORMAN MANEA

„...a megátalkodott szadizmus és ostobaság démona ...”

„Ha közigazgatása és politikája egyazon szinten állna művészetével ...”

„Olyan vidék, ahol emberek éltek és könyvek.”

A vasgárdista, polgári, nacionalista Romániában én a megátalkodott szadizmus és ostobaság démonát láttam megtestesülni.

Az utóbbi években sokat foglalkoztatott Ionescónak ez a kijelentése. Azon rágódtam, mely szavakat kéne behelyettesíteni, hogy a mostani helyzetet jellemezze.

Gyermekként magam is megéltem a gyűlölet és a háború borzalmait a vasgárdista, polgári, nacionalista Romániában. Majd utóbb számos könyvet, dokumentumot, szépirodalmi alkotást és tanulmányt olvastam végig, hogy a német náciizmust meg annak különféle európai változatait megértsem. Ám csak az utóbbi években sikerült a mélyére látnom annak a mechanizmusnak, mely az efféle szörnyűségeket kitermeli. Az egyre erősebb gazdasági, politikai és erkölcsi erózió Romániát az összeomlás közvetlen közelébe sodorta, aminek már nemcsak szenvedő alanya voltam, mint gyermekkoromban, hanem megfigyelője, sőt „gyanús elemeinek” egyike, aki még nem adta fel a harcot.

Vajon mikor mond majd csöddöt az önfenntartási ösztön, vajon meddig képes, illetve kénytelen még alkalmazkodni az utolsó fogódzókat is aláásó terrorhoz? Pánik, kimerültség és csömör... a munkahelyen, az élelmiszersorokban, a mindig ugyanolyan ügye újság olvastán, a napi két óra rémség láttán a tévében. Az írókép évenkénti engedélyeztetése, a nyomorúságos, túlszűfolt klinikák... a szörnyű érzés, hogy bármikor meghalhatok, s ha élsz is, ahány nap, ahány óra, csak megszakítása, meghosszabbítása a lassított halálnak. Jószerevével már a barátaiddal sem találkozol, mert a buszok alig közlekednek és zsúfoltak, s lehetetlen eljutni a buszok másik végébe, mert nincs ennivalód, italod, sem cigarettád, amivel megkínáld őket, mert nem bírod elviselni, hogy megint csak a reményvesztettséget ragozzátok, mert nem akarsz szembesülni a vereséggel, mely ott ül az arcotokon.

Mind tekintélyelvűbb és agresszívabb hazugság, neurozisa torkolló kétségbeesés, cinizmus mételyezte beletörődés – íme, a legszembetűnőbb jegyei annak a burjánzóan „sokréti” társadalmi jelenségnek, melyet oly nehéz közérthetően megragadni a maga ellentmondásos, lélekpusztító összetettségben. Sok mindenre rávilágíthat viszont néhány „magánjellegű” – a napló- és önéletrész anyagául szolgáló – esemény.

1986 első fele számomra mindenekelőtt a cenzúrával való viaskodást jelentette, mely leállította *A fekete boríték* című regényem nyomdai munkálatait. Kimerítő küzdelem volt, egy olyan megátalkodott, démoni ellenféllel, aki újabb és újabb abszurd igényeket támasztott. Közel fél éven át folyt a harc minden egyes oldalért, mondatért, szóért

(csupán néhány példa a tilalmas szavakra: hideg, diktátor, szex, kávé, sötétség, fasizmus, Isten, sorban állás, kurva, rombolás, nacionalizmus, kebel, hús, sztálinizmus, öngyilkosság, besúgó, abortusz, vasgárdista, neurozisz, nemi erőszak, tirannizmus, homoszexuális).

Májusban Marosvásárhelyen jártam, a kortárs román regényirodalommal foglalkozó kollokviumon vettem részt. Az Írószövetség 1981-es viharos közgyűlése után a hatalom mindenféle írói összejövetelre egységes forgatókönyvet dolgozott ki, melynek értelmében tilos volt találkozni az olvasókkal (még a sajtóban megjelenő tudósítások is kilúgoztak, félrevezetőek kellett hogy legyenek), minden hozzászólást magnóra vettek, az elhangzott követeléseket pedig továbbították „tanulmányozás végett” a minden egyes résztvevőtől „dossziét” összeállítani hivatott szervhez. Mindezek ellenére elfogadtam a meghívást, hiszen jó barátságban voltam a kollokviumot rendező folyóirat szerkesztőivel.

A teremben, a 15-20 frón kívül, ott voltak még a Szocialista Nevelés és Művelődés Tanácsa bukaresti küldöttei, helyi párt- és kultúraktivisták, valamint néhány ismeretlen, akiknek kinézete és öltözete elég egyértelműen mutatta, miféle „intézményhez” tartoznak. Az elnökségi asztalon természetesen ott volt az elmaradhatatlan magnó.

Nem akartam hozzászólni az eszmecserehez. Ám miután végighallgattam az egyik tehetséges (és túlonút dörzsölt) kolléga okfejtését, miszerint az irodalmi műveket kizárólag esztétikai ismérvek alapján szabad megítélni, nem tudtam megállni, hogy ne árnyaljam kissé a társadalmi regényekben kimutatható „ballaszt”: az aktualizálás és tiltakozás főlegességére vonatkozó kijelentéseit. Arra próbáltam rávilágítani, hogy a mindennapi életből való „esztéta” kivonulás és a mindannyiunkat égető kérdések mellőzése sajnálatos módon nem eredményezett még véstesen sok kiváló román regényt. Talán amiatt is, mert az „esztétika” nem vált még *est-etikává*? Évekkel korábban, egy bukaresti folyóirat körkérdésére válaszolva, kifejtettem már, milyen szerepe lehet Keleten* az esztétikának – tudniillik ha a cselekvő etika szolgálatába szegődik. Természetesen nem véletlenül utaltam erre az egyáltalán nem megalapozatlan szójátékra, mint ahogy, befejezésképpen, Borgesre meg Sabatorra sem. Arra viszont már nem kerítettem sort, hogy mily sok a hasonlóság Románia és Argentína között. Nemcsak alkati és vérmérsékleti egyezésekre gondolok, hanem

* Lefordíthatatlan szójáték, a román *Est* Keletet jelent, *est-etica* (est-etika) a.m. „Kelet-etika”. (A ford.)

A cikket az eredeti román kéziratból fordítottuk.

a művészi tehetség és a zavaros, nemegyszer baljós politikai viszonyok végzetes ellentétére is. (A máig tartó romániai szörnyűség éveiben, miközben *A fekete borítékot* írtam, nemcsak Sabato *Sobre heroas e tumbas* című regényének komor és különös vakok szervezetével „folytattam dialógust”, hanem a gyászos argentin diktatúrával is.)

Másnap, a repülőtérről induláskor, a helyi folyóirat egyik szerkesztője bizalmasan figyelmeztetett, hogy őt is meg több kollégáját is meglátogatta reggel egy állambiztonsági tiszt, és aziránt érdeklődött, hogy mi a véleményük a hozzászólásomról, meg a „személyemről” úgy általában.

Négyen voltunk írók, akik repülővel akartunk visszatérni Bukarestbe. A reptér bejáratánál föl kellett mutatnunk a menetjegyüket és a személyinket. Formális ügylet; három társam már befelé igyekezett... amikor, minő meglepetés, az ellenőrző tiszt megnézte a személyimmet, és felszólított, hogy maradjak vesztig. S azzal elment a személyimmal, ahogy ő mondta... ellenőrizni. Társaim visszatértek a bejáratához, s velem együtt várták, hogy „ügyem elintézését nyerjen”. A bejáratnál posztoló bakák szavaiból semmi egyéb nem derült ki, csupán a „civil társadalom” iránt ellenséges, megátalkodott ostobaság szadista nyugalma. Remélem, hogy a három társam, aki azon a május délutánon ott volt velem a marosvásárhelyi repülőtéren 1986-ban, velem együtt nehezen fedelheti azt a durva incidenst, mely azt célozta, hogy „elkülönítsen” a többiekétől, és megfélemlítsen...

„Rutinművelet – mondta később egyik barátom, aki hozzászólt már az ilyenfajta provokációkhoz. – Hidd el, nincs benne semmi rendkívüli. Csak azt akarták jelezni, hogy figyelnek. Amit, akárhogy is, kellett már gyanítanod.”

Pár hét múlva beadtam a kérést, hogy turistaútra mehessenek Nyugatra. (Tudomásomra jutott, hogy a Nyugat-Berlini Művészeti Akadémia ösztöndíjban részesít 1987-re. A román „postának” természetesen volt gondja rá, hogy a hivatalos meghívólevél sohase jusson el hozzám. Másik paradoxon: ami azt illeti, jobb is volt így. Hiszen sohase kaptam volna meg az engedélyt az egyéves nyugati ösztöndíjra: Romániában az ilyesmit a legmagasabb szinten engedélyezik – azaz utasítják vissza.)

Azon a júniusi napon a körzeti rendőrségen rengetegen várakoztak. Volt hát időm végigolvasni az előtér valamennyi hirdetőtábláját. Az egyiken bűnelkövetők fényképei sorakoztak, alattuk tettük leírásával. Három fiatalkorúé, akik közösen betöréses rablást követtek el. A fényképek alatti szöveg ugyanaz volt: X. Y., született ekkor és ekkor, foglalkozás nélküli, büntetlen előéletű, ezzel és ezzel közösen betöréses rablást követett el és ez az állampolgár ellen, s előzetes letartóztatásban várja méltó büntetését. Mondom, a helyesírási hibáktól hemzsegető szöveg ugyanaz volt mindenik fénykép alatt. Egyetlen kivétellel: a harmadik, a 16 éves legfiatalabbik képe alatt nem egyszerűen az állt a szövegben, hogy „foglalkozás nélküli”, hanem az, hogy „foglalkozás nélküli cigány”. Mindez az 1986-os Románia egyik körzeti rendőrségén, a „sokoldalúan fejlett” társadalom alkotmányából vett idézetek társaságában (mely alkotmány tilt, ugyebár, mindenfajta megkülönböztetést vagy megkülönböztetésre való felbujtást).

Október közepén megérkezett végre a csodaszámba menő „különleges” jóváhagyás a Belügyminisztérium pecsétjével. Tudtam jól, mi következik, ismertem az érzést, mikor minden lépésedet figyelik,

meg a szadista módon táplált bizonytalanságtudatot is, hogy a jóváhagyás bármikor „hatályát” vesztheti.

A szerencsétlenség soha nem jár egyedül – de néha a jó hír sem. Pár nap múlva megtudtam, hogy az írószövetség zsűrijének 1984-es díjazottjai között szerepel *A szélen* című könyvem is. (1986 őszén díjat odaítélte 1984-ben megjelent műveknek: nos, ez volt az írószövetség működésének egyik legkevésbé fura aspektusa azokban az esztendőekben, amikor a leghétköznapibb ügyleteket is előzetesen engedélyeztetni kellett a „föltötes szervekkel”.) Csakhogy nem feledhettem az előző éveket, a hivatalos nyomást és ellenséges bánásmódot, melynek hatását sokan érezték – s éreztem magam is nemegyszer. Nem feledhettem a pár évvel korábbi vehemens sajtókampányt, mely azt az „impertinens” tetteimet volt hivatott megtorolni, hogy nyilvánosan bíráltni merészeltem a nem véletlenül a bukaresti pártbizottság „kulturális” hetilapjában, a *Săptămînă*-ban (természetesen „Eszményeink” címmel) megjelent neonáci vezércikkförmérvényt. Így hát a díj hírével azzal a csendes elégtétellel vettem tudomásul, amellyel a hasonló jó híreket fogadja az ember.

Novemberben elutaztam a szülővárosomba, hogy búcsút vegyek a szüleimtől. Amint beléptem a kupéba, az öltönyös-nyakkendő utasban – aki igen elmélyülten olvasott, és egy szál diplomatafészek volt összes csomagja – azonnal és minden különösebb nehézség nélkül ráismertem az „árnyékomra”. („Csak azt akarták jelezni, hogy figyelnek”...)

Szülővárosom tele volt plakátokkal: „Suceavai kulturális napok”. Egy hét napjai elosztva a zene, a képzőművészet, az irodalom, a film, a színház stb. között. A „bukaresti” írókkal való találkozóra beharangozott neveket az utóbbi években rendszeresített „szendvicstechnika” szerint válogatták össze, vagyis jelentős alkotókat társítottak közép-szerűekkel, udvari költőket tisztességekkel – kiszámított, azaz „elfogadható” és „jóváhagyott” összevisszaságban.

Azon a hideg, szomorú reggelen épp a közért felé igyekeztem, hadd lám, miért is állhatok sorba. Egyáltalán nem érdekelt az effajta frói nyilvánosság, hisz búcsúzni jöttem gyermekkorom városától és szüleimtől.

Ám megállított a szomszéd, egy helybeli költő és újságíró. Az író-olvasó találkozóra ment. Erősködni kezdett, hogy tartsak vele. Szememre hányta, hogy „távol tartom magam” nemcsak az „irodalmi (és politikai) élettől”, hanem „szülővárosomtól” (a „vidéki kollégáktól”) is. Megjátotta a sértetést, én meg sajnos beadtam a derekam.

A művelődési ház igazgatói irodájában, a pártaktivisták és újságírók gyűléseiben még inkább feszélyezve éreztem magam, és idegenül. Borostás voltam, fáradt és gondterhelt, hétköznapi pulóveremben valóságos „betolakodó” a különleges alkalomra kiöltözött nők és férfiak között. Az igazgató azonban örömmel vette, hogy a „Hagyomány és újítás a jelenkori román irodalomban” címzetű eszmecsere – váratlan jelenlétem folytán – „egy ismert regényíró” is részt vesz. Mindhiába tiltakoztam, hogy a nevem nem szerepel a plakáton, hogy semmi hozzászólóvalóm a témához, hogy pulóverben vagyok, hogy csak vásárolni mentem, mikor az elvtárs leakasztott... mindhiába.

A szállodából jövet nemsokára megjelentek a „bukaresti írók” is. Nem heten voltak, hanem csak hárman. Illetve ketten, mert a harmadik az országos ifjúsági napilap, a *Scinteia tineretului* riportere volt. Ketten voltak hát, s a nagy tehetségű költő csak professzoromozta az élteesebb kritikust – joggal egyébként, hisz egyetemi tanár volt, egyike azoknak, akiket sűrűn küldtek hivatalos útra külföldre.

Egy költő, egy kritikus, egy prózaíró – épp a szükséges felállítás. Felmentünk az emelvényre; az 50 főnyi közönség nagy része 10–15 éves gyerek volt, meg vagy tíz helybéli tanár. Az egyszerűség kedvéért úgy döntöttünk, hogy válaszolunk a közönség kérdéseire. Hosszú percek teltek el néma csöndben. Volt időnk személyre venni a nagykabátos-kucsmás gyermekeket, meg az ugyanúgy öltözött tanáraikat is – hiszen a terem fűtetlen volt, és tudtuk jól, hogy nem a kortárs román irodalom helyzetéről kéne beszélnünk, hanem valami egészen másról...

Végül aztán egy kincstári felöltőben meg vadászsapkában feszítő öreg nevelőnő bedobta az első kérdést: „Mi a helyzet a Nobel-díjjal? Miért nincs nekünk is Nobel-díjasunk?... Románia miért nem szerez Nobel-díjat valamelyik írója számára?”

A költő azonnal tűzbe jött, ingerelte a kérdés ostobasága; majd felkérte a kritikust, hogy adjon „avatottabb” választ. A professzor minden szerénységgel nélkül közölte, hogy hosszú évekig ő volt a Nobel Alapítvány romániai konzultánsa – amit, tette hozzá, most hoz először nyilvánosságra –, majd arról beszélt, hogy mily sokszor járt Nyugaton, milyen baráti kapcsolatai vannak a világ legtekintélyesebb íróival, mennyire kommersz a nyugati kultúra, s milyen igazságtalanul bánnak a keleti meg a román kultúrával. S akkor előállt a meglepő fordulattal, amelyet imígyen készített elő: „Pár éve nálunk járt Saul Bellow. Találkoztam vele, s nekiszegeztem a kérdést: Mondja már, ki áll a háta mögött? Kicsoda az, aki a maga háta mögött áll? Valójában ki adta magának a Nobel-díjat?” A fásultan ülő gyermekek meg a tanáraik mocorogni kezdtek a nagykabátjukban a váratlan fordulatra. A szónok némi hatásszünetet tartott, majd ott folytatta, ahol abbahagyta: „Hát ez a helyzet. Nevezzük nevén a dolgokat. Ez tiszta manipuláció. Mondjuk ki kereken, tapintsunk az elevenjére. Nelly Sachs egy középszerű költő. Ezek a zsidók meg... Ezek a zsidók, akik egy holt nyelven írnak, amit nem ért már senki...” S odafordult a melléte ülőhöz: „Ez is, mondd már, amelyik pár éve kapta meg a Nobel-díjat...” A költő mondta is azonnal: Bashevis Singer. A professzor ettől újra magára talált: „Persze, Singer, igen, igen, Singer. Elolvastam néhány könyvét ennek a Singernek fordításban. Elolvastam. Hát mit mondjak. Teljesen jelentéktelen. Nem író, egész egyszerűen nem is író...”

Az adott helyzetben semmi kedvem nem volt vitát kezdeményezni egy olyan izgalmas íróról, mint Singer. De kötelességemnek éreztem, hogy árnyaljam kissé a professzor ellentmondást nem tűrő kijelentéseit. Elmondtam, hogy a sportversenyektől eltérően, ahol mércével meg órával méri a teljesítményt, a műalkotások megítélése jóval bonyolultabb, és természetesen viszonylagosabb érvényű is... Elmondtam, hogy az irodalmi díjak ritkán tökéletesek, a Román Írószövetségéi éppúgy, mint a Nobel Alapítványéi, tehát elég, ha egy közmegegyezéses értéktartományon belül maradnak, s ebben az értelemben épp elég tennivaló volna még a román irodalomért, melynek értékei még csak nem is ismertek... S elmondtam, hogy a díjak büvöletében írni egyáltalán nem üdvös dolog, hiszen a művészi alkotómunka mezeje a magány és eredetiség, nem pedig az elismertség és hírverés. Emlékeztettem a professzort pár évvel korábbi belgrádi látogatásunkra, ahol vendéglátóink valósággal elhalmoztak bennünket a jugoszláviai írók világnyelvekre lefordított műveivel meg a jugoszláv irodalomról szóló tá-

jékoztató anyagokkal, amelyeket Románia sajnos nem tud felmutatni. A professzor helybenhagyólag bólogatott, ám egyáltalán nem voltam biztos abban, hogy emlékszik-e, hiszen akkor Belgrádban gyakorta láttam erősen ittas állapotban (amikor is leállt róla a jovialis maszk, amit a romániai „cenzúra megszüntetéséről” és a „szólásszabadságról” tartott képmutató szónoklatai közben viselt).

Újabb kérdések, újabb válaszok következtek. Végezetül a professzor tájékoztatta a közönséget az általa vezetett könyvkiadó terveiről. Részletezte az utóbbi évek kiadási nehézségeit, méltatta azt az állandó gondoskodást, amit az Ország Elnöke, a Párt Főtitkára a művelődés ügye iránt tanúsít, s felidézte az alkalmakat, amikor abban a megtiszteltetésben volt része, hogy meghallgathatta a kultúra kérdéseire vonatkozó nagyvonalú, kombattáns állásfoglalását. Mondanivalóját aztán újabb váratlan fordulattal zárta: „Csakhogy újabb és újabb nehézségekbe ütközünk. Minek takargatni, mondjuk ki kereken. Pár éve meglátogattam két izraeli egyetemi tanár. Ismertem őket, Romániából vándoroltak ki. Megkérdeztek, mi a helyzet az Eminescu kritikái kiadással. Hogy miért nincs még kész. Nos, timiattatok – feleltem nekik. Nem árt, ha maguk is tudják: a főrabbi miatt. Ez az igazság – mondjuk ki nyíltan...”

A teremből kimenet megosztottam költő barátommal felháborodásomat a professzor viselkedése miatt. Hogyan lehet így beszélni gyerekközönség, sőt hivatalosságok előtt, ráadásul hivatalos minőségben, s ily cinizmussal hazudozni... Hiszen nem igaz, hogy a nyugati kulturális intézmények mindenikét kultúrán kívüli érdekek vezérelnek, sem hogy a nyugati kultúra egészében züllött és kommersz, sem pedig az, hogy a legnagyobb román költő műveinek kritikai kiadása az antiszemita cikkei miatt várat magára, hiszen vannak oroszellenes cikkei, s a dolognak sokkal, de sokkal komplikáltabb vonatkozásai is... S hogyan lehet visszaélni a gyerekközönség tudatlanságával 1986 Romániájában, ahol inkább arról kéne beszélni szegényeknek, hogy mért nincs mit enniük, s mért kell fázniuk odahaza meg ebben a teremben is – nem ily rég lejáratott hazugságokkal traktálni őket.

Költő barátomra nem hatott naiv, ifjonti felháborodásom. A vállára bökött, figyelmeztetőleg, hogy a professzornak „rangja” van ám – azaz annak a bizonyos intézménynek dolgozik.

Bukarestben aztán barátaimnak is elmondtam az esetet. Felháborodtak, ugyanúgy, mint én. Ám a Szocialista Művelődés és Nevelés Tanácsánál a suceavai „affért” már egészen másként értelmezték: valóságos ankétba kezdtek, hogy megállapítsák, hogyan jutottam be a terembe, ki adott nekem szót, s mért nem tartották be az utasítást, hogy nagyközönség előtt csakis a tanács jóváhagyásával lehet megjelenni, és így tovább. A „kultúrához” beosztott pártfunkcionáriusok beszariságával és álnok szadizmusával már régóta tisztában voltam. Mint annyian mások, tapasztaltam én is nemegyszer. Két hónap sem telt el a felháborító suceavai „jelenet” óta, s máris tudtomra jutott, hogy a Szocialista Művelődés és Nevelés Tanácsa – „ideológiai” megokolásból – törölte nevemet (s

két évvel korábban megjelent regényemet, *A szélet*) az írószövetségi díjazottak listájáról. Mindez nagyon is „logikus” folyamánya volt a Romániát oly régóta hatalmában tartó képtelenségek szövevényének. Eszembe idéztem a ki-merítő küzdelmet, amit szóban forgó, no meg új könyvem kapcsán vívtam a cenzúrával, s felidéztem a pár évvel korábbi ijesztő sajtókampányt, a marosvásárhelyi repülőteret meg a suceavai kultúrházat is. Hogy eszembe jutott-e Ionesco kijelentése a megátalkodott szadizmus és ostobaság démonáról? Hát persze hogy igen – s még mi minden...

Ionesco kijelentése éppoly érvényes a mai Romániára is, noha az nem vaskardista és polgári, mint 50 évvel ezelőtt. A szadizmus, ostobaság és megátalkodottság megtestesülése? A megátalkodott szadizmus és ostobaság démona? Hát igen – s még mi minden...

Sok mindent lehetne még hozzátenni e kijelentéshez – ám behelyettesíteni csak az első, helyzetmeghatározó szavakat érdemes.

Valahogy így: A nem szocialista, totalitárius, nacionalista Romániában...

Egy idő óta sok szó esik Közép-Európáról. Ha ugyan ez a hozzávetőleges fogalom nem „exkluzív klub”-szerű reminiscenciák felélesztésére szolgál, s nem a kirekesztést, hanem a csatlakozást, a minél szélesebb körű együttműködést célozza, idővel bizonyára valós és látványos politikai esélyt jelenthetne a régió számára. A felvetés az azonnali megvalósíthatatlanság körülményei közepette sem elhanyagolható jelentőségű.

A *The New York Review of Books* 1986. október 9-i számában Timothy Garton Ash veszi vizsgálat alá Havel, Michnik és Konrád idevonatkozó nézeteit.

Mivel a régió történelmi és földrajzi meghatározottságai is ellentmondások – Masaryk egykor a skandináv és balti népeken kívül a lengyeleket, cseheket, szlovákokat, magyarokat, szerbhorvátokat, románokat, bolgárokat, albáno-

kat, törököket meg görögöket sorolta ide, a németeket és osztrákokat pedig kizárta, holott ez utóbbiak Berlint, illetve Bécsét tekintették Európa közepének –, a kulturális hagyományokat, a civilizációs szintet meg az aspirációkat kell kritériumoknak tekintenünk.

A Közép-Európához való tartozás ezek szerint inkább szellemi meghatározottságú, s itt nem árt a Havel emlegette „elkülönítő szkepszisre” utalnunk („a bit mysterious, a bit nostalgic, often tragic and even at times heroic” – *The Anatomy of a Reticence*), vagy Konrád „kulturpolitikai antihipotézisére” („eine kulturpolitische antihypothese”), melynek értelmében a közép-európai szellemiség inkább a „racionális, humanista, demokratikus, szkeptikus és toleráns” Nyugat (vagyis a *Dichter und Denker*) tartozéka, semmint a Keleté (*Richter und Henker*). Végös közelítésben, mindezen jellemzők annak a „civil társadalomnak” a sajátjai, amelyet Michnik hirdet.

Mindezeket figyelembe véve, Románia meggyőző érveket hozhatna fel hovatarozása ügyében. Az utóbbi évtizedben azonban a „létező szocializmus” oly mélyreható változásokat okozott az „európai” normákat illetően, hogy Románia ma inkább a kínai meg koreai proletárdiktatúrát s a latin-amerikai jobboldali diktatúrákat juttatja eszünkbe, ám ugyanakkor a balkáni „alulfejlettség” barbár egzotikus korszakait is.

A zeneszerző Gheorghe Enescu szavai tolnak fel emlékeztünkben: „Ha közigazgatása és politikája egyazon szinten állna művészetével, Románia a földkerekség egyik legboldogabb országa volna.”

A kételkedés mindig is román jellegzetesség volt, főleg a politika és a politikusok, de gyakorta a mindenféle ideológiai „elkötelezettségek” iránt is. Némely nagy- és középhatalmak politikusainak közepszerűsége, valamint viszonylag könnyen átlátható szöcsürése-csavarása – ha ugyan még szükséges – újabb érvekkel támasztja alá ezt a kételkedést, mely nemegyszer közönybe s megvetésbe fullad.

A viszontagságos és zűrzavaros történelem, s a nagyhatalmak érdekszférájába eső kelet-nyugati fekvés minden

Ö V A L A T T

Éc

SIGMOND ISTVÁN

Drága Mariska néni! Nagyon gyorsan frok, már nincs sok időm hátra, reggelig meghalok, azt mondták. De azért ne tessék búsulni értem, mert nem lettem kurva, és megvan a télikabát. Azazhogy megvan a nyolc télikabát. Hogy miért éppen nyolc, ezt most nincs időm részletezni, a lényeg az, hogy egyik sem svájfolt, hanem modern vonalú, négynek széles gallérja van, amit kapucninak is lehet használni, és van köztük égővörös és lilá is, szóval nem győzőm csodálni őket. Fülöp úr, Isten nyugosztalja, és haló porában is legyen áldott a neve, azt mondta, hogy ez a nyolc télikabát az én győzelmem. És persze az is, hogy nem lettem kurva. És ez nagyon nagy szó, mert a férfiebberek nagyon csalafinták ezen a tájon, egyetlenegy céljuk van, hogy megrontsák a szegény lányokat. Té olyan tiszta maradtál, mint a madárfütty, mondta Fülöp úr, sem harisnyát, sem kölnivizet, sem miegymást nem fogadtál el senkitől. A megalkuvás egészen

más, nem vezet erkölcsi fertőbe, az csak diplomácia. Hát, drága Mariska néni, megmondom az őszintét: Fülöp úr egy-egy mondatát nem nagyon értem, de azt rögtön megértem, hogy borzasztó nagy igazság lehet a szavaiban. Még nem tudhatam Fülöp úr véleményéről a megalkuvás-fertő-diplomácia ügyében, de pontosan így gondolkodtam én is, a gyakorlat legalábbis ezt bizonyította. Például amikor jelentkeztem a Royal Szállóban. Egy olyan negyven év körüli úr állított meg, igen elegáns egyenruhában, huszártiszt volt vagy rendőrfőkapitány, de lehetett tűzoltó-parancsnok is, na, azt mondja, ki vagy és mit akarsz? Mondtam, hogy én vagyok én, és hogy szobalány szeretnék lenni. He-lyes, mondta, beviszlek Fülöp úrhoz, ha két percig nem pislogsz. Jó, mondtam, nem pislogok. Aztán csak érzem, hogy belemar-ko-l a fenekembe és szorongatja erősen. Hagytam. Mintha már akkor tudtam volna, hogy ez nem más, mint megalkuvás-fertő-diplomácia. Fülöp úrnál aztán egészen másképp alakultak a dol-gok. Soha életemben nem találkoztam még egy ilyen finom úri-emberrel. Leültetett, kérdezgetett erről-arról, megmutatta a gye-rekei fényképét, szóval igen jól telt az idő. Elmondtam, hogy először vagyok a városban, és nagyon szeretem a csirkét, a haj-nalhasadást és Mariska nénit. Még itallal is megkínált, valami nagyon csípőssel, hápogtam egy kicsit tőle, de jólesett. Na, azt

bizonnyal óvatosságra int. Vagy egyszerűen csak túlélésre? A románok könnyeden nagyvonalúak, ám gyanakvók is, latinosan játékosak és lobbánékonyak, felszabadultságukat humor fűszerezi, és józan belátás tartja kordában, nem válnak rabjává semmiféle (vallási vagy ateista) ideológiának – inkább egyfajta természetes, ősi, pogány bölcsesség jellemzi őket.

Az ideológia és politika iránti gyanakvásnak azonban nem feltétlen következménye az erkölcsi megbízhatóság. Az „el nem kötelezettség” nem mindig vezet jóra: nemegyszer sajnos megalkuvás és cinkosság az eredménye. A hétköznapi gyakorlat, mely az elveket eltorzítja és zátonyra viszi, magába az elvekbe vetett bizalmat rendíti meg. Ily módon a társadalom működése, az érdekek és konjunktúravizonyoknak megfelelően, lassacskán visszatér a maga mindenkor „rendes” kerékvágásába: eluralkodik a korrupció, a bizantinizmus, a demagógia, a hatalmi visszaélés, a nepotizmus (mely utóbbi épp a hatalmi visszaélés folytán hihetetlen „eredményeket” s a jól ismert hierarchikus berendezkedést produkálta). Ilyen viszonyok közepette az „élet”, az „igazi élet” egyre inkább háttérbe és rejtjelek mögé szorul.

1986-ban egy zágrábi fiatal az összegyűlt tömeg előtt tiltakozó „beszédet” mondott egy parkban – szavak nélkül (nehogy törvényszegéssel vádolhassák). „Hallgatósága” nagyon is értette a mondandóját.

Romániában, mintegy a kíméletlen elnyomás visszahatásaként, ez a „beszédhelyzet” már rég mindennapos. A rejtjeles értekezés nemcsak a magánjellegű kapcsolatokba, hanem a társadalom egész szerkezetébe beépült. Ebben a szigorúan ellenőrzött, félelemben és gyanakvásban tartott társadalomban, mely a formális behódolás és a leplezett ellenállás között vergődik, a sokszor alig észlelhető „jelek” egész rendszerére van szükség ahhoz, hogy a felek igazából megértsek egymást.

Miközben *A fekete boríték* című regényemen dolgoztam – melyben a süketnémák társasága egyfajta „szocialista” párhuzama kíván lenni a Sabato regényebeli vakok szervezetének –, sokat foglalkoztam ezzel a jelenséggel. A cenzúra drasztikus és többszöri beavatkozása következtében a vízió sokat vesztett arányaiból, úgyhogy a túlságosan is „rejtjelezett” üzenetet csak a vájtfülvű olvasók érthetik, ám a szövegben itt-ott megmaradt utalások a legközvetlenebb valóságra mutatnak vissza. A halántékon lévő forradás például, amit némely honfitársain észrevehet az olvasó, a nagyon is banális, nemzeti szokássá vált kacsintásra utal, mely olyannyira jellemző a lakosság, sőt a nómenklátúra valamennyi rétegének a viselkedésére, a társadalom egész ellentmondásos szerkezetére.

Alkalmam nyílt megismerni a bukaresti süketnémák társaságával is. Valósággal mellbe vágott az a nyomorúság, amibe e hátrányos helyzetű ország e hátrányos helyzetű lakói jutottak, a társadalmi és erkölcsi válságnak az a mélypontja, ahová az egész nép jutott elkeseredettségében. S megdöbbentett az a cinizmus is, amivel a hatóságok e szenvedő kisebbségre is rákényszerítik a maguk butító, züllesztő demagógiáját. A süketnéma társaság újságja – stílusát, rovatbeosztását tekintve – mi-ben sem különbözik a hivatalos napilaptól, a *Scînteiată*-tól, vagy bármelyik vidéki pártközlönytől. Alkalmasint nem véletlenül az a címe, hogy „*Életünk*”...

Az uralmon lévők iránti bizalmatlanságnak, s a vezetők és alávetettek éles megkülönböztetésének hagyománya mára elképesztő arányokat öltött. A politikát és a politikusokat az ostobaság és/vagy az alávalóság harsányan nevetéses képviselőinek tartják. Minden, aminek köze van a politikához, szennyes. Nemcsak a hatóságok, hanem az ellenzék is. Akik egyik vagy másik oldalon elkötelezik magukat, azokat személyi érdekeltséggel gyanúsítják. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a „jóérzésű” emberek

mondja Fülöp úr, most megtartjuk a felvételi vizsgát, elméletből és gyakorlatból. Kérdezte, hogy tudok-e idegen nyelveket. Angolul, mondta, angolul tudok számolni tízig és aj láv jú. Szencácós, mondta Fülöp úr, és milyen elképzeléseid vannak? Egy télikabát, vallottam be pironkodva, ha lehetne. Biztosan meglesz, bólogatott Fülöp úr. Csak kölnivíz, harisnyát és megymást ne fogadj el senkitől. Pénzt igen. A pénz, mondta Fülöp úr, biztonság, erő és hatalom, és persze télikabát. Aztán még elmondta azt a megalkuvás-fertő-diplomácia-ügyet, és következhetett a gyakorlati vizsga. Nagyon érdekes dolgokat tudtam meg. Tetszik tudni, Mariska néni lelkem, nagyon fontos, hogy a melletkötőmege kettővel szorozva ne haladjon meg a fenék súlyát. Fülöp úrnak nagyon kevés ideje volt, de személyesen vetkőztetett le a méréshez eszközölése végett. Így mondta. Nagyon bonyolult munka, sóhajtozott Fülöp úr, el is tartott legalább húsz percig, közben be kellett hunyjam a szemem, mert azt is meg kellett állapít-sa, hogy hajlamos vagyok-e valamilyen betegségre. Ez sem könnyű feladat, mondta, fel kell kutassam az összes anyajegyeket, mert nagyon fontos, hogy ugyanannyi anyajegyed legyen a derekad alatt és a derekad fölött. És arra is fényt kell deríteni, hogy hosszas műtyűrészés, gyömmöszkölés hatására előbukkan-nak-e újabb anyajegyek az altesten. Amikor mindezekkel meg-

voltunk, Fülöp úr figyelmeztetett, hogy az utolsó vizsgatétel fájni fog egy kicsikét, aztán le kellett hajolnom jó mélyen, a fejemet az állótükörhöz szorította, aztán jaj, istenem, ne hagyj el. Jeles, mondta Fülöp úr, a hatodik emeleten fogsz szolgálatot teljesíteni, a délnyugati szárnyon, a 601–610-es szobákban. Kezet akar-tam csókolni Fülöp úrnak, de csak egyszer engedte, merthogy az emberi méltóság dicsfénye jobban világít, mint a mulandóság katalizmája. Reszkettem a gyönyörűségtől, olyan szépen mondta. Reggel korán megkezdődött a munka. Mariska néni lelkem, elképzelni sem tudná, milyen gyönyörű itt minden. A szobalá-nyok magas sarkú fekete lakkcipőben járkálnak a folyosóra terít-tett rozsdavörös perzsaszőnyegen, jaj, és az a fekete neccharis-nya, hogy az milyen csodás, és most láttam először hófehér se-lyem harisnyakötőt, piros csatokkal, és az az apró kicsi bugyika, az is piros, hát tulajdonképpen ebből állt az öltözködés, és két fé-nyes izécskéből, amit a főnöknő ragasztott rá a mellbimbómra. A 601-ben éppen egy görög lakott, de lehet hogy török volt vagy svéd, szóval nagyon örült, amikor beléptem hozzá a friss ágyneművel a kezemben, aj láv jú, mondtam, óán, tú, szri, rögtön az ölébe vett, simogatott, itt olyan borzasztó kedvesek az emberek, aztán együtt fürödtünk, és jaj, milyen veszettül piccolóztunk abban a nagy fürdőkádban, de nagyon huncut volt ám az a gö-

legszívesebben kerülük az elvi konfrontációt, hiszen az ő szemükben az „hamis játék” – sőt az az is válik. A politika elutasítása tehát valójában kibúvás: ritkán nyilvánul meg láthatóan, s csak kivételesen ölt aktív jelleget.

Ám a lázadások sem hiányoznak. A szemrehányások, ti. hogy a románok milyen passzívok, csak részben helytállóak. No persze, Romániának nincsenek igazi forradalmi hagyományai, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy nincs még egy szocialista ország Európában, ahol az ellenőrzés és elnyomás olyan mérvű volna, mint épp ott.

Hogy a románoknak nem igazán vannak forradalmi hagyományai, az a múltbeli tiltakozó akciókból is látható (az 1907-es parasztfelkelés, akárcsak a két háború közötti sztrájkok, az elviselhetetlen létfeltételek miatt robbantak ki). Másrészt, Lenin találó megállapítása szerint, a lázadáshoz (illetve forradalomhoz) legalább 5 percnyi előzetes szabadság szükséges. Ez igazolódott hajdan Oroszországban, újabban pedig Magyarországon, Csehszlovákiában, Lengyelországban, valamint Portugáliában meg Spanyolországban is. Az utóbbi 40 év Romániájában ez az 5 percnyi szabadság mindegyre nem következik be (a '60-as évek végének viszonylagos liberalizálódására a reménység és a – hatóságok által olyannyira kihagyott – szovjet beavatkozástól való félelem keltette óvatosságot, zűrzavaros várakozás nyomta rá a bélyegét).

Ám a lázadások nem hiányoztak. S ezt nemcsak a '70-es meg '87-es bányászsztrájkok vagy a brassói zavargások bizonyítják. Kisebb, kevésbé ismert lázadásokra is sor került, mindenféle külföldi visszhang és támogatás nélkül, s annak az esélye nélkül, hogy a lumpenproletariátussá tett munkásság, az osztályként gyakorlatilag felszámolt parasztság meg az üldözött, „bémunkássá” alacsonyított (a rendőrterror mellett gazdasági kényszerrel is zsarolt) értelmiség összefogása híján komolyabb méreteket öltse.

A kollektív lázadások spontán jellege mutatkozik meg az egyéni lázongásokban is. Figyelmet érdemlő tény, hogy az (oly kevés) román ellenzéki jobbára az (aktív lakosság

nem kis hányadát kitevő) párttagok közül kerül ki (ami, akárhogy is, a rezsimmel való együttműködés szándékának jele).

A szembefordulás, melynek során a visszanyert bátorság és méltóság egy végletesen elnyomó rezsimmel szegül szembe, többnyire a reményvesztés, a végső elkeseredés állapotában következik be, vagyis a személyes és konjunkturális tényezők egybejárása folytán. A kezdetleges, demagóg és cinikus kincstári stílus egyeduralmától megcsömörlött társadalomban az autentikus párbeszéd oly régóta fájó hiánya vajon elegendő magyarázat-e arra a hevenyészettségre, ami néha a pamfletbuzgalmat, a tiltakozást jellemzi? Az ok végül is nemcsak abban jelölhető meg, amit a román klasszikus, Caragiale mondott: „ingerlékenyek vagyunk mindahányan, ám kifejezni csak kevesen tudják”, vagy abban, hogy a lázadás jogossága nem feltétlenül garantálja a bírálat összefogottságát és megformáltságát, hanem főleg abban, hogy a spontán, elszigetelt kitérések nem lehetnek képesek megteremteni a valódi társadalmi párbeszéd, a nézetek szabad ütköztetésének előfeltételeit.

A Közép-Európa-„mítosz” felélesztésére képes országok közül alighanem Románia az egyik legkevésbé „alkalmas” a kommunizmusra. 1945-ben a Romániai Kommunista Pártjának taglétszáma nem haladta meg az 1000 főt. Értetű hát, hogy 40 évnyi kommunista politika és berendezkedés után miért oly nehéz ma akár 1000 igazi kommunista is találni Romániában. De sajnos az is érthető, hogy miért van ma több mint 3,5 millió párttag. Ha az arányokat tekintjük, bizonyára ez a földkerekség legnagyobb kommunista pártja! A tagsági könyv nem egyéb egyfajta „alkalmassági” bizonyítványnál: egyike a hatóságok igényelte bizonylatoknak és sajtócédlúknak, melyek alapján az állampolgár „normálisnak” találtatik, vagyis olyanak, aki képes „boldogulni”, még ha az alkalmasság nagyon is viszonylagos, a normalitás kétes, az ügyesség meg éppen szegényes. Ilyen méretűvé növeszteni egy pártot, az már kész önfelzárkózás (ami önmagában véve intelli-

Ö V A L A T T

rög, török vagy svéd, állandóan csiklanttott az eszemadta, mondtam is neki, hogy áj látv jú, te huncut görög, török vagy svéd, aztán a fejemet nekinyomta az állótükörnek, és behunyt szemem mögött jól láttam Fülöp úr mosolygós arcát, megalkuvás-fertő-diplomácia. A pénzt a bugyimba dugta. A 602-ben spanyol lehetett az a szőrös mellű, hatalmas férfi, mert ahogy beléptem, olyan erősen szorított magához, mintha bikát fogott volna, áj látv jú, mondtam, áj látv jú, de már beszélni sem nagyon tudtam, a hajamnál fogva húzott az állótükör elé, hát én még ilyesmit nem éreztem soha, mintha belém szakadt volna fél Spanyolország, együtt ordítottunk vagy tíz percig, aztán fáradtan egymásra estünk a parkettán. A 603-ba már elég rekedten érkeztem, ott csak masszíroznom kellett másfél óra hosszat egy reumás angolt, a 604-es üres volt, a többi szobában sem volt senki; csak a 610-ben kártyáztak négyen. Itt aztán nem nagyon tudom, hogy tulajdonképpen mi történt, halványan emlékszem rá, hogy legalább hatszor rémlett fel Fülöp úr mosolygós arca, de lehet, hogy tizenhatszor, megalkuvás-fertő-diplomácia, és jó későre járt az idő, amikor kimásztam az ajtón. Az egyik lábamat mintha többször letépték volna, egyáltalán nem éreztem, s úgy a folyosó közepe körül tarthattam, amikor rájöttem, hogy nem emlékszem Mariska néni arcára, ne tessék hara-

gnadni, de Fülöp úrra jól emlékeztem akkor is, megalkuvás-fertő-diplomácia. A szobácskámba érve vettem észre, hogy ellopták a pénzem, amit a görög-török-svéd, a spanyol és az angol dugott a bugyimba. De hát semmi sem volt rajtam, se neccharisnya, se harisnyakötő, se bugyi, még az a két fényes izé sem csillogott a mellemen, egyik kezemben egy szőke parókát szorongattam, a másikban egy fogsor villogott, a faromból meg hiányozhatott vagy háromdekányi hús, de hogy melyikük harapta ki, már nem tudom. A főnöknő kedvesen bekötözött, másnap reggel pedig Fülöp úr személyesen ébresztett fel, s ott ült az ágyam szélén egy óra hosszat. Ezt az órát is hasznosan töltöttük ki, a lábam és a testem erősen sajgott, de a fejem épen maradt, úgyhogy Fülöp úr a fejemet vette kezelésbe, hogy megtanítsa egy-két rendkívül fontos dologra. A fülcsokkal kezdtük. Antropológiai szakemberek kimutatták, mondta Fülöp úr, hogy a fül a fej szerves része, s mint ilyen, dinamikus kölcsönhatásban áll a fáradékony mirigyekkel. Ennek bizonyítására Fülöp úr bevezette az egyik nyelvét a fülembe. Muszáj volt vonítani. Nem rögtön, de úgy a harmadik percben. Amikor az orromra, a szememre és a számra került sor, már olyan eszeveszetten ordítottam, hogy be kellett zárni az ajtót, és amikor Fülöp úr azt suttogetta, hogy na, most minden egyes hajszáladat külön-külön

gens és egészséges dolog is volna, ha a párt által kezdetben birtokolt hatalom időközben nem került volna a Securitate kezébe). Ilyen körülmények közepette a párttagság már aligha számít előnynek, s kihasználása (mint oly sok egyébé a mai s mindenkori Romániában) a megalkuvás mértékén, a létfenntartási (túlélési) ösztön cinizmusán múlik.

E tragikomikus helyzetnek nem kevésbé figyelemre méltóak a megnyilvánulási formái sem. Jól emlékszem, micsoda felhajtás volt Mircea Eliade *Vallástörténetének* megjelenésekor. A dolog nemcsak a könyv címe miatt volt szenzációs (hiszen a cenzúrának akkoriban valósággal habzott a szája a vallásra vonatkozó igen szigorú utasítások következtében), hanem amiatt a kétkulacos, ha ugyan nem baráti magatartás miatt is, amivel a hivatalosság – hajdan szélsőjobbboldali, majd „diszidens”, az „amerikai imperialistákkal paktáló” – szerzőt iránt viselkedett. Izgalmat keltett már az is, hogy a példányszámok általában alacsonyok voltak, s emiatt mindenki „ismeretség” után futkosott, hogy az éppen megjelent könyvet beszerezhesse. Most viszont a könyvbarátok általában hoppon maradtak. A példányszám ugyan nem volt kicsi (sőt utánnyomás is történt), ám azt jórészt a bolthálózatokon kívül, „irányítottan” osztották szét. Vagyis a pártmunkásoknak és secusoknak, az intézményi és vállalati vezetőknek. Eliade *Vallástörténetét* mintegy kiváltságként szétosztani azoknak, akik a nemzet ateistáinak és forradalmáinak, a vallás, a disszidensek, az imperialisták ellenségének vallják magukat – hát ez nem akármilyen...

„Ha közigazgatása és politikája egyazon szinten állna művészetével...” Nos, akkor bizonyára jóval kevesebb párttagja volna. Amikor a pártba való belépés már pusztán rutinügyletté vált, az írószövetségi párttagok aránya még akkor is jóval alatta maradt az országos átlagnak (noha a párt soha nem szűnt meg bizonygatni, hogy fennhatósága – mint minden más intézményre – az Írószövetségre is kiterjed).

Az igazán tehetséges írók között (vagyis akik nem hazudták meg hivatásukat) ez az arányszám még kisebb, s a legjelentősebb írók művei – ha nem másképp, hát rejtjelezve – a jelenlegi román berendezkedés és politika iránti tiltakozás jegyében fogantak.

„Művészetünk kiálló ellentétben áll társadalmi életünk többi vetületével. Ha közigazgatása és politikája egyazon szinten állna művészetével, Románia a földkerekség egyik legboldogabb országa volna.” S itt nem szabad felednünk, hogy az Írószövetség 1981-es közgyűlése valóságos fóruma volt a lázadásnak. Ha az ott elhangzottak nyilvánosságot kaptak volna (még a magnókat is kitiltották a teremből!), hihetetlen lett volna a megdöbbenés, ti. hogy „hivatalos” irodalmi keretek között „meddig lehet elmenni”. Nem csoda, hogy 1981 óta nem engedélyezték újabb közgyűlés összehívását – noha ezt 4 évenként kéne megejteni, éppen a párt által jóváhagyott statútumnak megfelelően.

A kultúra és a nagyközönség kapcsolata sajnos mindig is gyenge lábakon állt Romániában, a kultúra társadalmi hatása pedig máig is jelentéktelen.

„Rossz helyre vetődött európaiak” – így nevezi honfitársait egy regényírónk (mintegy Borgesre utalva: „aki argentin, az száműzött európai”). Mindig is csodaszámba ment e nép megújítási képessége, hisz arra kényszerült, hogy a katasztrófák közti vészterhes időszakokat „lobogja végig”. Vajon megadatik-e neki, egy nem is oly távoli jövőben, a közép-európaiság serkentő élménye, melyben a hovatartozás nem állampolgárság, hanem „Weltanschauung” kérdése?...

Timothy Garton Ash szerint Közép-Európára nem a finnlandizálódás vár, hanem az ottomanizálódás. Nos, ez utóbbit a románok régóta ismerik, s nem törölhetette ki belőlük a szocializmus korszaka sem.

Walter Laquer kritériumai szerint – úgymint ideológiai centralizmus, a politikai pluralizmus teljes hiánya, a tömegek felülről történő manipulálása – a mai Románia „tipikus totalitárius állam”.

Timothy Garton Ash szerint a Szovjetunió egyetlen engedményre hajlandó a kelet-európai államok iránt: otto-

megharapom, felugrottam, Fülöp urat az állótükhöz vonsoztam, hogy behunyjt szemem mögött újra láthassam mosolygós arcát, megalkuvás-fertő-diplomácia. Fülöp úr szerint a kíséret rendkívül eredményesnek minősíthető, s jutalmul megengedte, hogy éjszakai szolgálatot is vállaljak az északkeleti szárnyon, a 611–620-as szobákban. A harmadik nap megvettem az első télikabátot. Egy hónap múlva már három télikabátom volt, és nagyon megcsinosodtam, mert sikerült leadnom a fölösleges kilókat. Tetszik emlékezni, ugye, hogy milyen kis dun-dus voltam a hatvan kilómmal, na most csak harmincnyolc vagyok. A második hónapban átvettem a teljes hatodik emeletet, igaz, hogy valaki mindig átkísért egyik szobából a másikba, mert egyre nehezebben közlekedtem a folyosókon, egyfolytában csuklott össze a lábam. Pihenni nem nagyon lehetett, nagyon sok volt a munka. Legtöbbször hajnal fele aludtam el, s egy héten legalább háromszor arra ébredtem, hogy Fülöp úr óvatosan, féltő szeretettel kiemelt az ágyból, s a fejemet nekitámasztja az állótükhöz. Áj lát jó, mondtam félálomban, óán, tú, szri, megalkuvás-fertő-diplomácia. Éc, mondták az orvosok, amikor idekerültem a városi kórházba, de én csak arra gondoltam, hogy nyolc vadonatúj télikabát ott csüng a szobámban nyolc vadonatúj fogason. Aztán megtudtam, hogy Fülöp urat a má-

sodik emeleten kezelik, és igen súlyos állapotban van. Éjjélkor kiosontam a kórteremből, s négykézlábra ereszkedve felcsúsztam a lépcsőkön a második emeletre. Még arra is volt erőm, hogy letépjek egy szál zöld levelet a fordulóban állodagló dísznövényből, ha már rendes virágot szerezni nem lehet. És ott volt. A jótevőm. Ez az igazi, finom úriember. Ott feküdt magatehetetlenül, elhagyatottan. Felemelkedtem a földről, leültem az ágya szélére, és odanyújtottam neki a zöld levelet. Áj lát jó, mondtam. Mocskos kurva, bűdös, alias riherongy, suttogetta Fülöp úr, te cafat, megtöltöttél, engem is megtöltöttél, rohadj meg, patkányok rágiák szét a beledet. Fülöp úr, drága Fülöp úr, szakítottam félbe, én olyan tiszta maradtam, mint a madárfütty, sem harisnyát, sem kölnivizet, sem meggyaszt nem fogadtam el senkitől, de Fülöp úr tovább szitkozódott, arca felfúvódott, szemem kidülledt, és én nem tudtam tovább elviselni ezt az új Fülöp urat, inkább rányomtam az arcára a feje alól kicsúszott párnát, áj lát jó, mondtam, óán, tú, szri. Aztán melléje kuporodtam én is, és álomban egy hatalmas állótükhözben Fülöp úr mosolygós arcát láttam viszont, megalkuvás-fertő-diplomácia. És nyugodtan, megbékélve halok meg, mert nem voltam kurva sohasem. Mariska néni kezeit csókolja a Royal Szálló hatodik emeleti szobalánya, a kicsi Mariska.

manizálja őket – ez pedig bizonyos lassú differenciálódást, a pluralizmus fokonykenti kiterjesztését jelenti, és kulturális, társadalmi, gazdasági függetlenedést. Nem a finnlandizálódás (vagyis a kommunizmus megreformálása) biztosította fejlődést tehát, hanem a mind rothadtabb, züllöttebb, önmagát felélt totalitarizmus jelentette hanyatlást... A fejlemények azonban minden mai várakozásra rácafolhatnak.

A román totalitarizmus valóban önmagát rombolja (noha a várt robbanások nélkül), elhúzódozó agóniáját éli. Reményeink szerint Románia nem is oly sok idő múlva elérkezik az újjászületés küszöbére. Ezt az izgalmas és paradox országot olyan válság emészti, mely épp elég okot ad az elgondolkodásra, az iszonyatra és a sajnálatra. Hadd emlékeztessenek a keleti költőre, aki nap mint nap azért fohászkodott a Mindenhatóhoz: csak attól kímélje meg, hogy izgalmas korban kelljen élnie...

Önök számára bizonyos ismeretlen a hely, ahonnan származom – mondta Paul Celan német hallgatóságának 1958-ban, Bréma város irodalmi díjának átvételekor. „Olyan vidék az, ahol emberek éltek és könyvek.” („Es war eine Gegend, in der Menschen und Bücher lebten.”)

Celan itt ifjúkora Bukovinájáról beszél, ám szavai egész Romániára illenek.

Paul Celan a kozmopolita Bukovinából származik, melynek sajátos pezsgésű (nemcsak földrajzi, hanem szellemi) terében románok, zsidók, németek, lengyelek, ukránok éltek együtt. Brâncuși a szegény és életerős, szapora beszédű és gyors észjárású Olténiában született, Gheorghe Enescu a román kultúra bölcsőjének tartott, varázslatosan lírai Moldvában, a szentségtörő Cioran pedig egy hagyományörző román faluban, Râșnariban, nem messze a közép-európai Nagyszeben városától. Ionesco annak az ironikus és elegáns Bukarestnek a szülőtte, ahol a szenvedés, a paradoxonok s a szarkazmus a jovialitás álarcát ölti, Pannait Istrati viszont egy dunai kikötővárosé, a festői és vérbő kikötőké, melyek a határtalanság és szabadság ábrándjával hitegetnek. Ez a változatos és sokarcú Románia: a törökök és a tatárok a perzselő, holdbéli Dobrudzában, a nyugatias életvitelű derék gazdaemberek a Bánságban, ahol oly sok sváb talált új hazára, meg Erdélyben, melynek magyarjai és szászai oly egyedi dialógust folytatnak a maguk közös és mégis olyannyira különböző Romániájával.

Az előbbi sorokat rovó nosztalgia nemcsak a halászfalut idézi fel, ahol a barátok társaságában a tenger mellett töltött szünidők az egész év szomorúságát eloszlatták, nemcsak az erdős domboldalakat, ahol hajdan a kamasz oly nagyívű ábrándokat szőtt, nemcsak a fiatal parasztasszonyt, aki a háború s az ukrán sztyeppe telének viszontagságai közepette megmentett minket, nemcsak a barátokat, akik számára az irodalom máiglan archimedesi pont és vezérlő csillag, nemcsak a szerelmek és olvasmányok fűtötte régmúlt ifjúságot, s nem is csak anyám még friss sírhantját – hanem mindent együtt, az embereket és könyveket, a szenvedést, reménységet és lázadást, ami az emberéletnek nevezett tartományt benépesítette.

Aki ma látogat el Romániába, bajosan alkothat képet magának az ország vendégmarasztaló szépségéről, minden napjainak elevenségéről meg szellemi pezsgéséről. Sem a

demokratikus Romániáéről, amellyé válni szeretett volna a függetlenség 1877-es kivívása utáni, hamar ellobbant nyugalmasabb korokban, sem a háború utáni, oly gyorsan lezárt időszakokról.

A viszonylagos „liberalizmus” évtizede (1965–1975) kapcsán – persze Románia akkor sem volt fellendülőben, s polgárainak élete sem volt természetes folyású és szabad – az utcák elevensége és a beszélgetések szenvedélyessége öltik fel szakadozottan az emlékezetben, meg a latinos élnétség, a zenei aláfestés és a nyílt eszmecserék allegroja. Egyik napról a másikra új életre támadtak az emberek és a könyvek, a barátságok és a vitakévd, a vigasság élvezete és a séta melankóliája, a tervezgetések friss lendülete. Nem ideológiai válságról volt szó, mint más szocialista országokban, nem a politikai elkötelezettség irányváltásáról, hanem inkább arról az esélyről, hogy ideológiát és politikát végre zárójelbe lehet tenni, életöröme lehet váltani abban az országban, ahol mindig is a dal – nem pedig az imádkozás vagy az eskü – fejezte ki sűrűtten lakóinak lényét és vágyait. Ez az évtized csak elenyésző mértékben hatott élenkítőleg a gazdasági kezdeményezőkészségre, ám a művészet és irodalom szinte tíz évig táplálkozott még belőle. Az alkotók megtanulták, hogyan használják ki a legkisebb szanszot is, hogy kapcsolatban maradjanak a nagyvilág művészi és eszmei áramlataival, s hogyan adhatnak esztétikai formát politikai és szociális tiltakozásuknak.

Romániában a művészet és az irodalom igyekezett terjeszteni a „glasznoszt” szellemét, míg nem az utóbbi évek hisztérikus és iszonyú cenzúrája meg nem fojtotta. A kultúra egészét azonban a megosztottság és ellentmondásosság jellemzi. Ma is figyelemre méltó sok román író művészi és erkölcsi-ellenzéki teljesítménye, de nem kevésbé „figyelemre méltó” az a teljesítmény sem, amit a szintén nem kevés hivatalos – vagy azaz alacsonyodni kívánó – író a cinikus, groteszk szolgalelkűség terén felmutat. A hivatalos írók demagóg hűségnyilatkozatait olvasni, s könyveikben megfigyelni a rezsim iránti csömmörüket – nos, az általános helyzet dekódolásának ez az egyik legelemibb, igen célravezető módszere.

Ez a sokrétű, fonák helyzet gyakorta szül bizarr jelenségeket. Például hosszú évekig lehetett látni a tévében és a sajtóban a Hatalom „lemezlovasáa” silányult költő cinikus, ám jól jövedelmező mutatványait, aki hol a falusi életet, hol a hazafias jelszavakat, hol meg a Kondukátor dicsőségét „énekelte meg”. Érthetlenebbek azok a közvetett szolgálataok, melyeket a nemzet agg filozófusa tett – ráadásul ezekben a nyomorult, kétségbeeső években – a rezsimnek azzal, hogy szerzetesi kétlakiségében szinte elbűvölten fogadta, ahogy az ideológiai és politikai nézeteit színleg tagadó rendszer mintegy hivatalos rangra emeli régebbi s újabb tanait – ugyanaz a rendszer, amelyik hosszú esztendőkre börtönbe zárta őt, de ma már nemcsak hogy „eltelint” politikai múltjától, hanem önnön létjogának igazolására a gyászos emlékü szélsőjobboldal eszméit is felhasználja.

Egyes írók oly nagy garral szajkózzák és cifrázzák a legostobább szlogeneket is, hogy blazírt rutinjuk felér némely társuk elaljasodásával. Az is előfordult már, hogy egészen jó nevű írók szegődtek tollukkal s az általuk vezetett lappal a belügyi szervek szolgálatába, s megátalkodott energiával vesznek részt feketelistás kollégáik megfélemlítésé-

ben s a kulturális élet méltelyezésében. Az utóbbi évtized történelméből nem lehet kitörölni ezeket a „szépséghibákat”: némely kortárs román „író” és „művész” alávalóságát.

S a többiek szótlan méltósága és kétségbeesett bátorsága? A hallgatás, a kibúvás, amibe oly sok tisztességes és tehetséges művész, író meg entellektüel menekül? A politika megvetése, a Hatalomtól való távolságtartás, az alkalmi elitizmus, a kivonulás a tömegnyomorból? Vagy inkább az önkényuralom fullasztó légszomja, amint az oly sokszor előfordult már s olyannyi országban...

A tehetséges és becsületükre valamit is adó írók körében azonban régóta állandó a robbanásveszély. Egy esztétikumra törő, s az erkölcsi parancsot ironikusan elhessegető kultúrában, a megalkuvások és cinkosságok Romániájában, ahol sem az emberek, sem a könyvek nem jutnak már levegőhöz, az igazi író – bármennyire is csupán művészetnek éljen – nem tűrheti a végtelenségig a filiszterségre és gyávaságra számító agressziót. De mi a megoldás? A fokozott elkötelezettség imperatívusza? Az esztétikumhoz való hűség, mint az alapvető etikai elkötelezettség premisszája? Az esztétika, mint új *est-etika*?... A hívó szó nem maradt visszhangtalan. Új regényét egy fiatal román író e szavakkal zárja: „Szükségem érzem ennek az *est-etikának*...”

Az alkalmazkodókészség, a beletörődő pragmatizmus és joviális szkepszis túlságosan is régóta van túlsúlyban a mindennapi román valóságban – s éppen az elkötelezés határozottsága, az elutasítás keménysége és az építő energiák rovására. Ami szép és jó a románságban (meg nem is csak benne), azt könnyebb megadni az egyénben, mint a közösségben, a színpad mögött, mint a köztereken, a kiterő és halogató megoldásokban (melyek kétesek ugyan, de mélysegesen emberiek), mint az eseményekhez való szilárd és rendíthetetlen viszonyulásban... A Jó az nagyon is sokszor néma és szerény, kacifántosan búvik ki a Gonosz nagyhangú agressziója elől, az Igazság pedig, mely csak részben és kétes hatállyal éli túl a valóságot, sötétségben és fortélyos rejtjelekben keres magának menedéket.

Ha igaz, a románok még a legnehezebb időkben is enklávákat teremtettek maguknak, ahol az élet megőrizi természetességét s a szellem is viszonylagos szabadságát. Romániában viszont máig megmaradt (s a háború után csak tovább mélyült) a szándék és a tett, a meggyőződés és a véleménynyilvánítás közti szakadék. Az ellentét a politikai spektrákulum és a társadalmi valóság között.

Ez a „szomorú, jó kedélyű ország” (ahogyan egyik nagy költője nevezte), mint válságos korszakaiban már annyiszor, most is nyomasztó kérdésekkel kénytelen szembeülni.

A helyzet katasztrofális: a „gonoszak” elnémtették a „jókat”, akik kétségbeesett és mindenről lemondó apátiába süllyedtek. Egy egész agyonhajszolt, kiéheztetett, megalázott nép – üdvírgásra kényszerítve. Emberek és könyvek a semmi szemétdombján... Műemlékeit és emlékezetét pusztítja az ország; faji „öntisztítást” végez (kivándorolnak az utolsó zsidók is, tömegével mennek el a németek, nehezedik az ellenséges nyomás a magyar kisebbségre); i. e. 2000-ig akarja visszavezetni dicsőös állami fennállását – ugyanazzal a megalomán korcs tudattal, mely hasonló helyzetekben a sokkal civilizáltabb országokban is felütötte már a fejét; s a „sokoldalú fejlődés” nagyszabású terveit szövö (kiszámíthatatlan atomkorszakunkban, 2000-valahányig): az egész társadalom büntetőtelep-igazgatására vonatkozóan, ti. hogy mindahány lakosából gyermek, meghunyászkodó, szorgos munkaerőt faragjon – a további büntetőtelep-nem-

zedékek napfényes jövőjét, az álmag tag tévelygés és sokoldalú leépülés újabb 2000 esztendejét építendő.

Paradox korszak hát megint. Annak a századévnak az alkonyán, mely meghozta a gyarmati népek szabadságát, és új nemzetek, érzésvilágok feltűnését a történelemben, Románia egy időre nagy valószínűséggel kiszorul a történelemből.

Ennek a feledhetetlen vidéknek, tartománynak az emberei és könyvei egészen más betagolódást érdemelnének a vén Európa nemzetei sorába.

Reménykedjünk, hogy visszanyerik méltó helyüket, nem is sok idő múlva.

Washington, 1988 július

Post Scriptum

1989 decemberében a legsötétebb diktatúrát végre elspörték, de a kelet-európai vátozások körüli nehézségek olyan tempóban bukkantak elő, hogy az óvatosságra int mindenkit a jövődőlésben. Újrakezdésről csak akkor lehet beszélni, ha a sebek begyógyítása közepette senki sem feledkezik meg arról, hogy az országban nagy hagyománya van az erkölcsi kétértelműségnek, hiszen fél évszázadon át bal-, illetve jobboldali diktatúrában fulladozott.

Egy évtizeddel ezelőtt Leszek Moczulski, a Szolidaritás vezetője kemény meghatározását adta a másként gondolkodásnak, így érvelve: *Mi nem vagyunk másként gondolkodók, angol szóval, disszidensek. Ez a szó sérti a lengyel ellenzékét. A disszidensek azok, akik szakítottak a kommunista párttal, mert csalódtak benne. Mégis, Romániáról szólva ki kell egyeznünk a szónak a lazább értelmezésével, hiszen a kemény totalitárius körülmények között bármilyen jele az életnek felért az ellenállással, sőt az ellenzékiességgel, s így beletartozott a disszidenslét kérdéskörébe.*

Egy Szolidaritás-féle mozgalom elképzelhetetlen lett volna Romániában, ahol nem volt katolikus egyház, nem volt forradalmi hagyomány, de volt kimondhatatlanul elnyomó diktatúra. Volt persze sok kommunista, aki csalódott a pártban, volt aki közülük másként gondolkodóvá lett, de a nagy többség – különösen az a (túl) sok ember, akik a hetvenes-nyolcvanas években léptek be a pártba, nem voltak sem hívők, sem hitehagyottak. Hanem tipikus opportunistái a *létező szocializmus* utolsó évtizedeinek.

Az utolsó évek egyre fokozódó terrorja, nyomora és frusztrációja ennek ellenére nagyon megnövelte a rendszer ellenfeleinek táborát. Így hát nem is hatott a nagy meglepetés erejével, hogy amikor az események csodálatos egybeesésekor, 1989 decemberében ezek az emberek – főleg a diákok – nagy, nyilván hosszú ideje visszafojtott bátorságot tanúsítottak.

Am ezt a decembert megelőzően, minthogy Romániában nem létezett a többi kelet-európai országban megfigyelhető ellenállás, mindössze a művészek lehettek képesek kikezdeni a rezsimet – azt is csak a kultúrán keresztül. Jó néhány román író nem akart része lenni a párt gépezetének, és nem is hagyta magát beleszúrni semmilyen szerepbe. Megértették, hogy a művészs szerepe az, hogy kritikus távolságot tartson a rendszertől. Mikor egy idősebb, neves román író megkérdezték, belépne-e a Pártba, azt válaszolta: „Nem tehetem. Én már Egyszemélyes Párt vagyok. Író vagyok.”

A kérdések a múltból – a hazugságokról, az ellenállásról, a cinkosságról, a művészi és erkölcsi ideálokról, a becsületességről, a megalkuvásról – itt maradnak velünk, akkor is, ha majd helyreáll a demokratikusabb életforma.

Elmélázhatunk azon, hogy vajon mi marad meg mindabból az irodalomból, amit a háború utáni Kelet-Európában írtak, s hogy ez az irodalom képes lesz-e új erőre kapni egy béklyóktól mentes légkörben. Amint azon is, hogy nem fogja-e a nyugati fogyasztói társadalom belegyúrti Kelet-Európát az egységes Globális Giccsbe.

Vajon legyűri-e majd a televízió – a mindennapi közhelygyáros – kulturális életünket, s nem lesz e nehezebb legyőzni a pénz kultúráját, mint a hazugság kultúráját.

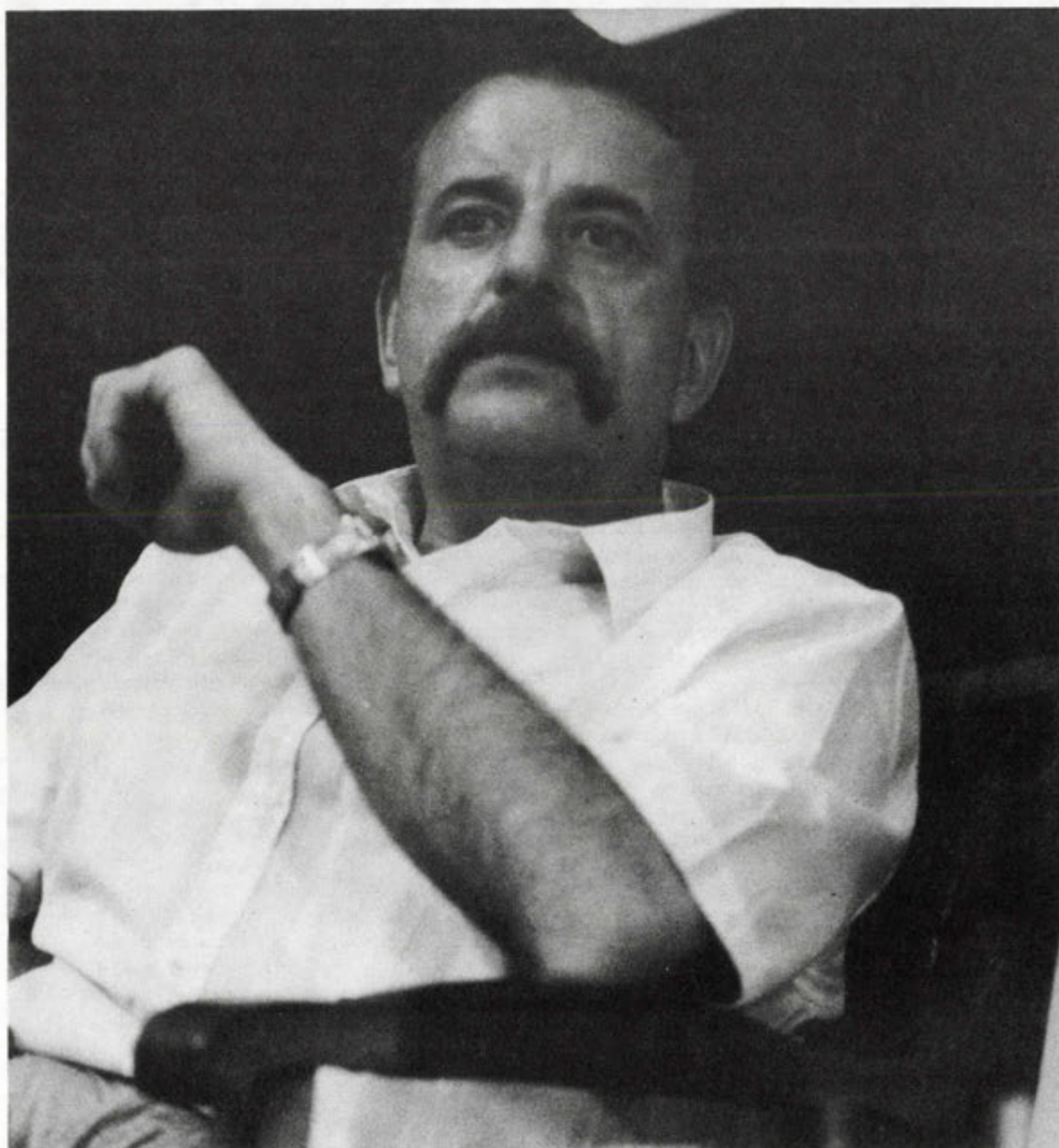
„A magam konkrét tapasztalata kétséget kizáróan meggyőzőtt – jelentette ki Václav Havel az amerikai Kongresszus előtt, az országabeli változásokról szólva –, hogy a tudat előzi

meg a léte, nem pedig fordítva, ahogyan a marxizmus tanítja.” Ez olyan következtetés, amellyel nem értek egyet: mind a szocialista, mind a kapitalista társadalom története azt mutatja, hogy a lét és a tudat kapcsolata emennél sokkalta bonyolultabb, s következőképp, a következtetés is az kell legyen.

A szocialista rendszer önmagát rombolta le, mert elnyomta a szabadságot, s mert gazdaságilag csődöt mondott. A marxista próféták tévedtek abban, hogy a kapitalizmust fel fogja váltani a szocializmus/kommunizmus; ennek ellenére, mostantól, hogy kidőlt mellőle az ellenség, a kapitalista társadalomnak kritikusabban kell majd magát szemlélennie, górcső alatt vizsgálva önnön sikereit és kudarcait. Havel szavai itt igencsak telibe találnak: „A mi ember-világunk megváltásának a kulcsa nem máshol rejtezik, mint az emberi szívben; az önreflexió erejében, az emberi jámborságban és felelősségtudatban.”

Bard College, 1990 május

FORDÍTOTTA NÉMETI RUDOLF

Sziget

KERÉNYI KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL VÁLOGATOTT LACKÓ MIKLÓS

ELSŐ RÉSZ

Ez a közlemény ízelítőt kíván adni Kerényi Károly (1897–1973) magyar ókortudós, vallástörténész és mitológus kiterjedt levelezéséből. Életútjáról és tudományos tevékenységéről az olvasó elsősorban Szilágyi János György Kerényi-tanulmányából (*Paradigmák* című kötetében. Budapest, 1982) nyerhet alapos tájékoztatást. Szilágyi írásait s egyéb információit felhasználva, a levelezés jobb megértéséhez Kerényi működéséből a következőket emelem ki:

A budapesti egyetem elvégzése, s hosszabb, német egyetemeken eltöltött tanulmányutak után Kerényi a 20-as években viszonylag korán eltávolodott az antik görögség nagy filológusa és történésze, Wilamowitz-Moellendorf historizmusától, s az újabb német életfilozófia és szellemtudomány hatására tudományával – ahogy Szilágyi János György írja – a ma emberéhez is szólani akart, érzékennyé vált aziránt, „ami az ókorból aktuális, amiben az ókor kutatója mai problémákra rezonál”. A 20-as évek végétől, egy hosszabb görögországi tanulmányúttal szinte párhuzamosan ez az „egzisztenciális” tudományfelfogás kapcsolta össze a frankfurti klasszika-filológiai és vallástörténeti iskolával, elsősorban W. F. Ottóval, s ez vezette érdeklődését messze túl szaktudománya határain. Így vált a magyar egyetemi tudomány rendhagyó alakjává, aki elutasította szaktudománya szűk, „magyar szempontú” művelését, s erre ösztönözte fiatal tanítványait is (ezért azután nem Budapestre, hanem a pécsi egyetemre neveztek ki 1934-ben). Élénken érdeklődött kora kulturális élete iránt, s kapcsolatokra törekedett – ahogy levelezése is mutatja – a konformizmust elutasító írókkal, művészettudósokkal, filozófusokkal, pszichológusokkal.

Kerényi mítoszfelfogása közel állt az Ottóéhoz, de fény derült felfogásuk különbözőségére is. Otto a goethei klasszika iránti nosztalgia jegyében „aktualizálta” a görög vallástörténetet, a görög mitológiát homéroszi „lekerékíthettségében” szemlélte; Kerényi viszont – s erre ugyancsak Szilágyi János György hívta fel a figyelmet – talán éppen a kelet-közép-európai viszonyok hatására, nem azonosult teljesen Otto klasszicizmusával, a mítikus alakokat ambivalens jelentésükben fogta fel, s kimutatta azokat a vad, orgiasztikus vonásokat is, amelyeket az istenalakok az ősidőkben nyíltan, később rejtettebben mindig magukban foglaltak.

Thomas Mann, akivel Kerényi 1934-től két évtizeden át intenzív levelezést folytatott, s aki sok ösztönzést merített Kerényi fantáziadús (de a szakszerűséget mindig szem előtt tartó) mitológiai munkáiból, a barbár német mítoszfelfogás ellen folytatott harcában Kerényit arra hívta fel, hogy kutatásait kapcsolja össze a modern lélektannal. Kerényi a maga módján megfogadta a tanácsot, noha a mítoszok pszichologizáló felfogásától távol állt, s inkább az etnológia és az antropológia felé igyekezett kiterjeszteni kutatásait. Junggal, a freudizmustól eltávolodott pszichiáterrel a 30-as évek végétől kiépült kapcsolatai középpontjában a „kollektív tudattalan”, s annak vezérfogalma, az „archetípus”-kutatás állt: Jung konkrét bizonyítékokat keresve elméletére, talált rá Kerényire. Több éven át együttműködött a két tudós, noha kezdettől fogva eltért felfogásuk. Jung a lelki östípusokban olyan homályos formákat látott, amelyek szerinte az elmebetegségei pszichéjében éppen úgy megtalálhatók, mint az álmogondolatokban, a kultikus szimbólumokban vagy a mitológiákban. Kerényi a mitológiai archetípusokban máig is eleven életfelfogás- és magatartásformákat, „örök” emberi élethelyzetek objektívalódását látta. Talán erre, s a mitológiai jelenségek sokarcú, ellentétes pólusokat is magukba foglaló felfogására vezethető vissza, hogy az 1940-es évek elejétől meghitt barátja, a magyar Szondi Lipót ösztöntanát, mely az ösztönök ellentétes kettősségét vallotta, közelebb érezte a saját szemléletéhez.

A 30-as évek vége felé mindenesetre Kerényi eltávolodott W. F. Otto felfogásától, s terve egy nagy összehasonlító mitológia kidolgozása lett. A terv nem valósult meg. Kerényi 1943 elején Svájcba költözött (kiküldése a „hintapolitikát” folytató magyar kormány azon tervébe illeszkedett, amely neves magyar tudósok nyugatra küldésével akarta az országról kialakult képet jobbá tenni), s 1945 után a hazai tudományos életbe való bekapcsolását végső soron Lukács György állásfoglalása megakadályozta (Lukács 1948-ban egy

újságcikkben nyíltan is megtámadta Kerényit); az emigrációval együttjáró magány (német egyetemi katedrát nem vállalt), az egzisztenciális gondok stb. nem kedveztek a vállalkozásnak. Munkásságának ebből az újabb korszakából három témára hívjuk fel a figyelmet: a görög mitológiáról szóló összefoglaló művére, s a Hermész- és Dionysos-mitológemáról szóló tanulmányaira és könyveire.

Nem volna teljes még hozzátvetőlegesen sem ez a rövid vázlat, ha nem utalnánk arra, hogy Kerényi sokszor került bírálatok kereszttüzébe. Az 1930-as évek közepétől sokan támadták „irracionális magánéletért”, újromantikus felfogásért; ezeknek a bírálatoknak a csúcspontja Szentkuthy Miklós pamfletje volt 1941 őszén a *Magyar Csillagban*. Kerényi nyílt védelmére Szerb Antal és Devecseri Gábor vállalkozott, de a levelezésből tudjuk, hogy Fülep Lajos is élesen elítélte a támadást.

Persze Kerényi felfogásában volt vitatható elem: így 30-as évekbeli váteszfelfogása; az antik szövegek olykor talán egy kissé önkényes – noha mindig eredeti és fantáziadús – értelmezése; a szellemi „megragadottság” bizonyos túlzásai. Ehhez járult az a körülmény, hogy az 50-es–60-as években Kerényi ismét eltávolodott a történeti és összehasonlító módszertől, s a történetiséget bizonyos fokig mellőzve, inkább a mitológiai jelenségek „időtlen” leírása módszerét követte. A mester iránti tanítványi tiszteletét mindvégig megőrizve, Brelich Angelo, az 50-es évek végétől a római egyetem professzora, bíráló észrevételeiben arra mutatott rá, hogy a mitológiakutatás a történeti komparatistikát kell, hogy előtérbe helyezze; az „örök emberi”-re irányuló figyelem, ha nem párosul a történeti és társadalmi struktúraelemzés módszerével, újra a „teológiai” szemlélet újjáéledéséhez vezetne az antik vallástörténetben.

Mindez azonban nem változtat Kerényi kiemelkedő tudományos jelentőségén. Szellemé napjainkra is kihat, legutóbb például abban a mottóban, amelyet Komoróczy Géza új, kiváló könyve (*Bezárkózás a nemzeti hagyományba*) elére tett: „Az élet a történelem tanítómestere”. Levelezése életművének természetesen csak halvány, de fontos lenyomata. Kerényi nagy levelező volt, Th. Mann-nal, Hermann Hessével folytatott levelezése külön kötetekben is megjelent. Ideje volna kiadni – legalább bő válogatásban – magyar vonatkozású levelezését is, mely – a tanítványokon kívül – a legintenzívebben a nagy „magányosokkal” (Fülep Lajossal, Tolnay Károllyal, Gulyás Pállal, Szondi Lipóttal, Kövendi Dénessel, a Tanú Németh Lászlójával) való kapcsolatait elevenen tartására irányult.

Lackó Miklós

Köszönet illeti sok segítségéért Kerényi Magdát, a tudós feleségét.

I.

Kerényi Károly Gulyás Pálhoz

Kútvolgy, 1939. 5. 28.

Kedves Pali,

leveledre csak azért nem válaszoltam rögtön, mert Lacit vártam, hogy megtudjam, mit tehetnénk közös erővel elhatározásod megváltoztatására. Tegnap volt itt Laci, elhozta a „Mítosz emlékei” c. páratlan kis ars poeticáját,¹ s neki írt lapodat is. Abból látom, hogy Te csak azért nem akarsz a Szigetnek valamit elküldeni – elküldeni a magyar földről nézett Aischyloszt például – mert nem érzed, hogy én is érzem ennek a nézésnek a szükségességét. Minden érvelés nélkül erre kérek: hidd el nekem, fontos nekem, és fontos – nézetem szerint – a magyar „Sziget” számára (Laci „Kisebbség-nek” nevezi egy más szempontból²) ez a nézőmód. Nekem fontos, mert ha Ti (Te meg Laci), akik két lábbal álltok a magyar földön, nem jelenítitek meg számomra újra meg újra ezt a világhelyzetet, ha nem vagytok légtömbömben a magyar hemiszféra, hideg fényű magányos bolygóra oldódok el, valahová nyugat felé, de sajnos, azt hiszem, csak bukácsoló fél bolygóra, mert egész, az csak mindazzal együtt lehetek, amit szeretek.

Nem tudom, emlékezel rá, a Gellért-hegy lábánál vártunk valami autóbuszra, amikor elkezdtünk Aischyloszról beszélni, s akkor eszméltem rá először, hogy mi vagy: egy magyar a mitológia oldaláról, sőt annak aischyloszi oldaláról (Laci a sophoklesi oldalról való), onnan, ahonnan a Prometheus puha szívű természeti lényei (a Nereus leányai), de csodaszörnyei is valók. Hattyú formájú Gráják! Emlékszel erre? Nem találkoztál velük Debrecenben, Te utolsó sámán? (Utolsó főképp, ha nem kapom meg, amit kérek.)

S Te nem akarnád nekem interpretálni, mondjuk, Aischyloszt? S interpretálni mindazoknak, akik a Te interpretációdra jobban rezonálnak, mint az enyémre? Azt hiszed, ha már Sziget, legyen egyhangú? Mert feltétlenül a magas színvonalat akarom, vissza kell-e utasítanom a szimfóniát?

Hidd el tehát, hogy nemcsak azért kértem Tőled a tanulmányt, mert valaki vagy (többek között Laci kevés barátja közül egy), hanem mert valami vagy, számomra fontos ténye magyar létünknek, s fontos tény a lét számára is.

S ha annyira becsülsz, engedd meg nekem, hogy nyíltan megmondjam majd, ha valamilyen okból mégsem a Szigetbe valónak találnám azt, amit írtál (mindnyájunknak vannak hullámvölgyei, de ritkán tudja az ember maga megítélni, hogy a völgy valóban völgy-e, vagy olyan mély-e, mint amilyennek érzi).

De ezt csak azért írom, hogy megnyugtassalak: nem fogsz zavarba hozni, ha ez az eset állana be. S becsülésem sem volna kisebb irányodban: ami vagy ontológiaiilag, megváltozhatatlanul, és felismertelek.

Amit külső akadályokról írsz, jobban megértem. Nekem talán még undokabb dolgaim voltak az utóbbi időben: egy egész egyetemi tanáccsal veszekedni, támadásokat visszaverni, halálra ítélt értékeket menteni. Az egész Sziget eltolódott két héttel. Ha ezalatt mégis (mondjuk jún. 15-ig) kész lennél valamivel, amiből – akaratod ellenére is – kiderülne Aischylos és a Kalevala rokonsága,³ küldd el: várok rá.

Kár, hogy pünkösdre nem jöhettél fel. Nyáron okvetlenül találkozniunk kell. Elfogadnál-e a Keszthelyi Nyári Egyetemről, amelyet vezetnem kell, előadásra meghívást? Augusztus 2. vagy 3. hetében lenne. Beszélhetnél (vagy felolvashatnál) akár a Kalevaláról, akár a magyar költőről Debrecenben.⁴ Talán még Laci is elfogadna most hívást (más évben nem fogadta el, de újra szólok majd neki). Mellékesen: a VII. Gergely komoly siker.⁵

Várom sürgős válaszodat (Pécsre csütörtökig, azután Pestre)

Ölel

Károly

II.

Tolnay Károly Kerényi Károlyhoz

1942. 10. 12.

Kedves Károlyom,

Megkaptam húsvéti és augusztusi kedves soraidat és végtelenül örültem a benne bejelentett „szaporodásnak”: Cornelia Sophia Antigone születése alkalmából fogadd, Károlyom és Magdim, legmelegebb baráti szerencsekívánataimat.

Amit munkásságodról írsz, örömmel tölt el: hogy a mai európai viszonyok ellenére, megalkuvás nélkül az igazi humanizmus eszméjéhez híven alkotsz, magában véve is csodálatra méltó, és azon felül remény és perspektíva egy háború utáni szellemi virágzás szempontjából.

Én sem pihentem: Michelangelóm első kötete¹ ki van nyomva és rövidesen megjelenik. (Egy példányt már félretettem számodra, s mielőtt a postaforgalom biztosabb lesz, beküldöm címedre.)

Befejeztem egy cikket Rembrandt Staalmeesterséről² (új interpretáció), amely a Gazette des Beaux-Artsban fog megjelenni (a G. d. B. A.-t most New Yorkban publikálják). – Találtam egy ismeretlen Michelangelo-dokumentumot egy itteni magángyűjteményben, ez az Art Bulletinben lesz publikálva. – Megírtam tanulmányomat a „Kozmikus zenéről” a képzőművészetben – ez a Walters Art Gallery évkönyvében lesz közzétéve: e tanulmány azonban csak előkészület egy nagyobb műhöz, amelyről beszélgettünk. – Készülőben van egy „Handbook of Old Master Drawings”³ és Michelangelo, vol. II. fordítása.

Ha az istenek megengedik, és munkámat folytathatom – akkor nincs okom a panaszra. – És serkentő számomra a tudat, hogy odaát az édes Óvilágban van egy barát, aki alkot és bíz.

A régi baráti szeretettel

Ölel

Károly

Cikkeimet félreteszem számodra, és ha a postaviszonyok jobbra fordulnak, beküldöm őket.

Írjál Fülepről, és add át neki szerető üdvözléseimet.

Kézcsókkal Magdinak.⁴

P. S. Két évvel ezelőtt írtam e levelet, azóta az említett könyvek és cikkek megjelentek.

Károlyom, nagy szükségét érzem, hogy ismét lássalak! Személyesen nincs okom panaszra; jól dolgozom. Ha Európára gondolok – szédül a fejem! Kézcsókkal és boldog karácsonyt és új évet kívánva Rina⁵ nevében is!

Károly

Kerényi Károly Tolnay Károlyhoz

Tegna, 1948. 4. 8.

Kedves Károlyom,

munkában és gondban itt sincs hiány, de az ősz óta az utazások és a velük kapcsolatos élmények is sok időt vettek igénybe, és sok tanulsággal is jártak. November végén utaztunk Magdival együtt látogatóba Magyarországra.⁶ A karácsonyt azután, már a gyerekekkel együtt – akikért Magdi egyedül hazautazott ide – Rómában töltöttük, s ott voltunk február végéig. Fülepet először Budapesten láttam viszont, már az Eötvös Kollégiumban,⁷ nem jó bőrben, de azután annál ragyogóbban és megfiatalodva ismét – Rómában. Majdnem az egész februárt együtt töltöttük ott, s nagyon vártunk mind a ketten levelet Tőled. Fülep most már ismét Budapesten van (XII. Nagyboldogasszony útja, Eötvös Kollégium), jó volna, ha minél előbb írnál neki.

A Palazzo Falconieriben⁸ tett tapasztalatokról most nem írok, kérdezd meg őt reájuk vonatkozólag is, annál is inkább, mivel nyárra – mint hallom – oda készülsz. Én csak annyit mondhatok, hogy Fülep két művészetfilozófiai előadása, amelyet ott tartott, körülbelül a tetőpontját jelenti számomra a mai európai filozófiának általában. Arra kell törekednünk, hogy minél előbb kiadja művét, amely elméleti alapvetése mind a Te legfontosabb művészettörténeti megállapításaidnak, mind a görögség igaz ismeretének. Eleven emberrel való nagyobb szellemi élményem még nem volt, pedig már megéltem személyesen is az európai szellemiség egy-két csúcspontot jelentő képviselőjét. Utólag azt sajnálom csak, hogy bár naponta együtt voltunk s együtt ültünk a Piazza Farnese abruzzói kocsmájában, ahol Fülep pokoli élvezetet talált a dudára táncolt vad saltarellóban, a kocsmáros és a vendégek improvizált stanza-recitálásában, sőt a férfiak véres és a nők hajkitépő verekedéseiben is – mondom, sajnálom, hogy ennek ellenére túl keveset beszélgettünk. Ez különben mindig jellemezte Fülleppel való együttlétemet: sokat hallgattunk együtt. Talán ezért is volt annyira mélyen – pozitív értelemben – megrendítő számomra formulázásainak hajszálig menő megegyezése azzal, amiben már régóta egész munkám és életem értelmét tudom.

A magyarországi helyzetről – a magam sorsát illetőleg is – most várok Füleptől híradást. Az őszi tapasztalatok és kilátások közben már el is évültek. Mozgásban van minden, és minden a keleti orientáció függvénye. A magyarországi jó fogadtatás ellenére sem sejtem, hol leszünk fél év múlva. Várakozás közben kiadom az Alb. Vig.-ben Niobe címen újabb dolgozataimat.⁹ Chastel¹⁰ írt és mi is írtunk neki – örülök, hogy ősszel Te is elkészíted a kötetedet. Kész van – olaszul – Brelich Angelo Vestája,¹¹ le kell fordíttatnunk németre. Felteszem, hogy Eitrem¹² füzetét megkaptad – ha nem történt volna meg, kérlek értesíts, hogy intézkedhesek.

Magdi és a gyerekek kitűnően vannak – a kicsiknek a római levegő, mozgalmasság, élet nagyon jót tett. Úgy ragyognak, mintha kitűnő nyaralásról jöttek volna vissza.

Németh Lacit, sajnos, nem láthattam. Címe most is: Hódmezővásárhely, Kollégium. Mikor lent jártam Szegeden, írtam neki, hogy jöjjön át oda, s ő örömmel készült is, s előreküldte Gigi lányát, hogy beszélje meg a találkozást velem. De nem gondolták meg, hogy Pestről a vonatomb csak este érkezik s Gigi, nem találván délben még Szegeden, azt hitte, nem is jövök. Így pár szavas levélváltásnál maradtunk.

A Gondolatok a könyvtárban-t¹³ megszereztem magamnak Pesten, de ott is hagytam Magdi Kari öccsének olvasni. Most majd elküldetem magamnak ide, és megíratom az árát is, amelyet nem jegyeztem meg.

Rinának kézsókom, Magdi meleg üdvözlölete mindkettőtöknek, újabb híreidet szeretettel várom!

Károly

Ui.: Májusban lent leszünk ismét Rómában és Cagliariban, ahol egy sardiniai kurzuson kell mitológiai előadásokat és vezetések tartanom. Címnek azonban továbbra is legjobb Tegna, ahol Kató¹⁴ a gyerekekkel marad.

III.

Szerb Antal Kerényi Károlyhoz

Budapest, 1943. 9. 3.

Kedves Károly,

míg Te hazánk és a magad dicsőségét öregbíted, én krumplikapálásba fojtom bánatom.¹ Borzasztóan hiányzol nekem, és főképp akkor fogsz, ha már kiszabadultam, és újra szellemi életet élek. Mert mostanában ilyesmiről szó

sem lehet, este, mire hazajövök, oly fáradt vagyok, hogy még Klages² sem elég világos és egyszerű nekem. Mondd, mi van kis Don Quijote-tanulmányommal?

Híreidet epedve várjuk, sokszor ölel, Magdinak kézcsók,

Tóni

Kerényi Károly Szerb Antalhoz

Ascona, 1944. 3. 16.

Kedves Tonio,

érdekes, hogy a legszellemesebb embereknek néha olyan egészen egyszerű ötletük sem támad, hogy két cigarettafüst között jó barátjuknak is lehet néhány sort írni. Így azok szegények – a jó barátok – kénytelenek meghúzkodni az olvasóközönség névtelen tömegében, s úgy inni távolból a szót az egyébként durcásan hallgató ajakról. Azt is mondhatnád: miért nem jut valami hasonló az én eszembe? Először is: nem cigarettázom. Másodszor: eszembe jut, de az ötlettől a kivitelig... Nos, Tonio, nehéz elképzelni egy órarendes robotban dolgozó embernek, hogy mennyire nincs idejük a szabadoknak, vagy egy régi kedves szavaddal: a felnőtteknek. Én, felnőttésemre, mindig ilyen keretet, ilyen villát, ilyen kilátást, ilyen országot s minden ilyen stb.-t kívántam volna magamnak¹. S íme most, hogy az istenek – bármily rövid időre is (mert: „porszemek vagyunk, kegyelmes uram”, hogy egyik beszélgetésemet egyik követünkkel Tekegyelmednek is idézzem) – megadták: nincs más, csak követelődő, elvégződni akaró munka, amely bosszút áll magáért, ha mégsem akaródzik, mert akkor meg lóg fölötted, holott ha nem végeznéd el, akkor sem ezért dőlné össze a világ. Csak akkor boldog az ember, ha sikerül a régi, nem is egyetemi, gimnáziumi tanári vakációs hangulatból valamit csalárd módon visszaidézni. Úgyhogy azt mondja az ember magának: no ezt a munkát most mégiscsak elvégeztük, most igazán van egy kis szünet. S az ember ilyenkor a régi, valóságos szünidők felejthetetlen ízéből él – utólag. Egyszóval: szörnyű dolog, ha az ember magában hordja a munkaadót.

Most egy egész kis vakációm van. Két napra. Úgy volt, hogy február elején befejeztem azokat az előadásokat, amelyeket Zürichben, egy pszichológiai intézetben⁵ az antik lélektanról kéthetenként tartottam. Akkor még csak egy volt hátra az egyébként vállaltakból, február végére. A „könyv” is, a „Töchter der Sonne”⁶, nyomdába ment. De vendég jött közbe, egy kedves hollandus, akiről kandallóm mellett kiderült, hogy menonita őseinek vallásos öröksége lakik a latenciájában, s filozófiai és vallástörténeti szelepeket keres. Hátborzongató volt ez a keresés: oligofrén mása annak, ami tudományban a legkedvesebb nekem. (Érdekes, hogy ez a Távol-Keletet járt, zen buddhizmusra hajlamos széplélek negyvenéves koráig nagy fakereskedő volt Moszkvában és otthon Hollandiában – és Hamvas Bélára⁷ emlékeztetett.) Egyszóval ezzel annak a vakációnak vége volt. Most aztán jött volna az igazi. Március végéig semmi – akkor az idelent újévkor tartott Ariadne-szeminárium megismétlése Zürichben, tehát még csak készülni sem kell. Nagyszerű! Tehát a Bachofen-dolgozathoz (I. Neue Schweizer Rundschau okt.- és nov.-i füzet) meg lehet írni még azt a harmadik részt, ami a leszerződött „Bachofen u. die Zukunft des Humanismus”-hoz⁸ kell! El is kezdtem. Ez azonban nem ment. Úgy látszik, végére jártam az erőmnek. De munkaadóm nem: Az hamarosan kiszorított belőlem egy „szigorúan” filológiai dolgozatot Mnemosynéről és Léthéről,⁹ tegnap lett kész, el is küldtem – s most itt a szünidő holnaputánig, akkor vendégeim érkeznek Baseltől, mohó pszichológiai érdeklődéssel Szondi¹⁰ legújabb kutatásai iránt, mert ők csak azt ismerik, ami a napokban jelent meg Baselben, hatalmas, svájci pompájú kötetben, roppant családfákkal...

Tóni, ismered ezt?: „Die zwei grossen Ursachen, sagt Lord Verulam, welche sich vereinigen, um das Leben zu kürzen, sind erstens –

Der innere Geist, der wie eine Flamme den Körper allmählich verbrennt; – ” (Tristram Shandy)¹¹

Ha lesz még időm, mindazokon kívül, amit a „tudomány haladása” kíván tőlem, még memoárjaimat is megírni, ez lesz a mottója.

Egyébként regényolvasást engedek meg magamnak, mióta ennyit vakációzhatok. A Te Nyakéked¹² volt mindjárt megérkezésünk után, még Zürichben, a Sonnebergen az első üdítő olvasmány. Aztán C. F. Meyer: ifjúkori kedves emlékek, melyek későbbi olasz utazásaimat, és ezt a különös kapcsolatot Svájjal kísértetiesen előkészítették. Decemberben azután a József-regény utolsó kötete (sok kellemes viszontlátással az „isteni leányról” szóló dolgozatomból) – fordítja-e már Sárközi¹³ –, és most valami egészen egyedülálló a regényirodalomban, mert filozófus írta, s mégis az amerikai Buddenbrooks lett belőle (csak érdekesebb és aktuálisabb): Santayana The Last Puritanja¹⁴. Ha valamit, ezt kellene lefordítanod minél előbb: erre még a Te szellemi energiádat sem sajnálnám, ha már ilyesmivel egyáltalán foglalkozol. Egyébként Joseph Conrad van most a soron.

Dulcineaódról sem feledkeztem meg. De érdekes pangás van itt igazán magas irodalmi lehetőségekben. Nincs

folyóiratjuk se rá, az egészen exkluzív Coronán kívül, amely már alig is jelenik meg. Tervekről hallok, szerkesztő ismerőseimtől, de mindegyikhez a béke kellene, és hogy ismét megnyílják – Németország. Itt csak azt veszük, ami-ben világgazdaság és világpolitika van. Ez határozza meg a Neue Schweizer Rundschau programját is. És ezért ol-vasnak olyan fád német – és nem is svájci – közgazdászt, mint Röpke.¹⁵ Azért nem adtam fel minden reményt, de ehhez is több idő kell, mint amennyi nekem eddig volt. Ahhoz is idő kellett, hogy az ember igazán megtanulja a svájci paideumát. Mennyire nem ismerik ezt otthon, még a mai svájci divat lázában sem, sőt most derül csak ki, mennyire nem!

Erről is érdemes lesz talán majd írni – a memoárban, mint egy Himalájába szorult ősnépről (még európairól!) amely között még az utolsó pillanatban sikerült élnünk. – Üdvözlünk, Tonio, Kláival¹⁶ egyetemben, akitől Magdi a szilveszteri beszámolót várja.

Szeretettel ölel

Károly

A Pendragon¹⁷ svájci fordítása és kiadása lehetőnek látszik. Légy szíves, küldj egy példányt Jacobi Jolán¹⁸ cí-mére, Zürich, Mühlebachstr. 55.

IV.

Kerényi Károly Fülep Lajoshoz

Ascona, 1943. 9. 7.

Kedves Lajos,

tegnap már postára adtam a „Hermes der Seelenführer”¹ egy példányát számodra. Tavalý itt tartott előadá-som, amely csak most jelent meg. Ezenkívül a Neue Zürcher Zeitung hozta (Siracusa elfoglalásának napján) „Selbstbekenntnisse des Livius” című cikkemet. Talán majd el fog jutni Hozzád. Éppígy a „Der Geist” c. előadá-som szövege,² amely először a zürichi diákság felszólítására az ottani egyetem auditorium maximumában, aztán különbözőképp kibővíve Baselben a Leysinben, a diákok tudóbeteg-szanatóriumában hangzott el. Az egész csak magva és kiindulópontja egy bontakozó nagyobb munkának. Az idei asconai előadásom címe „Vater Helios”³ volt, s a „Hermes”-vonalat vezeteti tovább. A „Hermes” meg – nos, azt Magad ítélné meg, mennyire halad ez a dol-gozat előre abban az irányban, amelynek a „Mythologie und Gnosis”⁴ előkészítése volt.

Örömmel, de némi szépséggel olvastam lapodnak azt a híradását, hogy otthon rajtad kívül még valaki el volt ragadtatva tőle. Egy tehetséges ifjú, író. Ha valóban tehetséges, és valóban megértette, azt kellett volna monda-nia: egyelőre ne többet, ez is sok egyszerre! Ifjúról lévén szó... Hogy Neked kevés, azt már értem. Joggal várhatod el ennek a végre-valahára megragadott vezérfonálnak a nyomán most már az egész, történetileg adott gnózis lebo-nyolítását. S ez elvben lehetséges is volna. Sőt: csak időt és nem sok elmeelt igénylő munka volna. Egy jó tanítvá-nyom (ha még lesz) vagy magam, játékosabb öregségem napjaiban (ha megérem), megtehetem. De észrevehetted, hogy ami hajt, még mindig – és mindinkább – több a pusztán történeti igénynél (bár ebből sem adok fel semmit: ha valahol, hát itt végletes a szigorúság!)

Ahová a görögség kutatójának el kellett jutnia, s ahová épp a vallásos, az abszolútummal meztelenül szemben álló ember megértésének el kell vezetnie: az az ember megértése. Mint tudomány: az antropológia, minden eddig antropológiának nevezett tudománytól függetlenül, az emberség csupasz talajára felépítve. Ehhez kell eljusson min-den igazán humanisztikus törekvés. S csak ez lehet az alapja egy új, igazi humanizmusnak.

Ez az a cél, amelynek érdekében pszichológusokkal együtt dolgozhatok. Éspedig ismersz annyira, hogy tudod: a telos, amely felé sorsom fejlődik, nem kitűzött cél. Hanem valami, amely felé kezdeteim kezdete óta sodródok, s amely mindig csak annyival lesz világosabbá, amennyivel közelebb vagyok hozzá. Így találkozhatott „filológiám” előbb az ethológiával (Frobenius⁵; angolul: anthropology), s azután most a pszichológiával, amely végeredmény-ben antropológia kellene hogy legyen (a Junggal való találkozás csak kezdet, Szondi Jungnál antropológiai szem-pontból több, a filozófiai alap egyelőre mindkettőnél hiányzik, Jungnál a gondolatok koherenciája is).

Szilasi⁶ annak az útnak a tudatosításában, amelyet én inkább „megyek” mint „teszek”, valóban segítségemre van. Korának lehiggadt bölcsessége filozofálását szófaragó művészégnél többé teszi. Szomszédságunk ebből a szem-pontból is szerencsés. De, mint mindig, az elméletnél jobban előrevisznek a feladatok. A télen egy szemeszteren át előadások a zürichi Institut für Angewandte Psychologie keretében „Seele und Griechentum. Rolle des Seelischen in einer schöpferischen Hochkultur” címen. Továbbá a „Geist”-előadások folytatása, többek között erről a témá-

ról: „Geist oder Betörung? Probleme der mordischen Ekstasik am Beispiel des Schamanismus erörtert”. (Kb. így fogalmazom most.)

Milyen nehéz ezekről írni, ha nem fejtheti ki az ember egész terjedelmében azt, amit gondol! Magad tudod legjobban, mennyire nem lehet előre, levélnék megírni azt, amit műnek szántunk: a nagy műnek, vagy annak, ami (dolgozat vagy előadás) a művet teszi, készülésének addig a fokáig, amelyet elérni sorsunk. Bizalmadat kérem addig, míg későbbet mutatni nem tudok. S tudod, hogy Te is bizalmam tárgya vagy még otthon. Írj erről: mik a remények a szellemi jövőt illetően? Lesz-e még substantia valamilyen formához?

Az irányt mindketten láttuk, s a jeleket is jól ítéltük meg. De a macabre bonyodalmak a kifejeletig! Amendoláról már a második nap utcát neveztek el Milánóban. De áll-e még ez az utca a bombázások után? (Leonardo Utolsó Vacsorája még megvan – csak az a kérdés, a falat állva lehet-e tartani, amelyre festve van?)

Ha ide írsz, akkor is követségi címem teljes megadásával tedd (l. a borítékon), a levél úgy gyorsabban és zavartalanabban jön át a határokon. A télen valószínűleg itt maradhatunk. Bernben kevés dolgom van (e hó végén egy előadás: „Anamnese und Sympathie” egy pszichológiai kongresszuson),⁸ s a zürichi előadásokat kéthetenként mint utazó tanár tartom. (Úgy látszik, ez a végzetes formám. Meg akarták akadályozni Pécs–Budapestet?⁹ A Gotthardon át kétségtelenül szebb!)

A gyermekeknek itt kitűnő: mind a ketten – a már hároméves Lucia s az egyéves Kornélia – déli ég alatt nyiladozhatnak tovább. S csodálatosan teszik is! S velük s velem együtt Magdi, aki szintén üdvözlését küldi. Komoly és biztos segítségem az új viszonyok között. Ezekről most keveset írtam. Talán majd máskor. Elég annyi, hogy a füge most érik, szívesen küldenék egy ládával, hálából a téli almáért, ha lehetne.

De várom válaszat! Carlórol¹⁰ nincs hírem. Mihelyt lesz, megírom.

Szeretettel

Károly

Fülep Lajos Kerényi Károlyhoz

Zengővárkony, 1943. 10. 11.

Kedves Károly,

nagyon örültem levelednek, mindennek, amiről benne értesítesz. Mindjárt akartam is írni, s a Hermest is megköszönni – amit ezúttal teszek is –, de megint olyan nyomorúság szakadt rám, amiről már beszélni is röstellek, úgy érzem magam, mint Odysseus érezhette, amikor Aiolos elkergette, „akit meggyűlöltek a boldog istenek”.¹¹

Ennyi nyomorúság egy emberben már csakugyan meggondolkasztató. Nem foglak elmondásával untatni. Röviden csak annyit, hogy én „szájműtétet” csináltak rajtam, azaz 24 óra hosszat vésték a mandulámat egy teljesen, sőt túlságosan is kifejeletig, de kifelé nem nőtt, hanem csaknem vízszintesen a csontban benne fekvő sapienst¹² eltávolítandó. Az orvosok azt mondták, hogy mióta a klinika áll, ilyen eset nem volt, de még csak nem is hallottak, a könyveikben se olvastak soha ilyenről. Nekem jutott ez az unicum. Gondolhatod, unicum volt a szenvedés is – hogy is lehetséges átérezni? –, s az is, ami utána jött, hetekig, percnyi szünet nélkül, éjjel-nappal a legveszettebb fájdalomban (hiába ettem akármennyi csillapítót), s csak most kezdek oda jutni, hogy megint gondolhatok arra, hogy az első leveleket írhatom, legelőbb is ezt Neked.

Hát legalább Te teljes erővel dolgozhatol! És zavartalanul. Ez valamennyire megnyugtató és megbékítő, mert különben mérhetetlenül el vagyok keseredve.

Nagyon érdekel, amit a bontakozó „nagyobb munkáról” írsz. Abból, hogy a „Der Geist” már megvan, arra következtethetek, hogy tisztára filozófiai lesz? Ezért nagyon várom ennek az előadásnak a szövegét – a többi is persze, mert ha már nem beszélhetünk, így maradjon meg közöttünk az érintkezés. Ti. abból, amit kérdezel, „lesz-e még substantia valamilyen formában?”, sejtem, mennyire hajszol Téged is a mai ürességnek érzése, azt pedig, hogy hova akarsz eljutni, úgy hiszem, nem sejtem, hanem kérdelek. De vajon lehet-e ma már még csak kérdezni is ezt a kérdést? A mi gyötrelmünk az, hogy a partot látjuk, de az odavivő útnak egyelőre még híre sincs. „Új, igazi humanizmust” mondasz – de van-e igazi humanizmus divinizmus nélkül? S hol az Isten? Végtelenül messze járunk tőle, s ő mitőlünk, még rengeteg szenvedés kell a találkozásig. A mostani, azt hiszem, még csak a kezdet. Ez a mai világ még nem épp „az emberség csupasz talaján” áll – az embertelenség emberségén, amely hozzá tartozik. El kellett jutni oda, ahol vagyunk, s még messzebb is, még nem vagyunk a végén, hogy minden láthatóvá váljék. El kell egyszer végre jutni a teljességig – a teljes megismerésig, teljes szembenézéssel, teljes leszámolással.

Nem tudom, igazad van-e az ifjúra nézve, én éppen ifjúban értem meg ezt a mohóságot. Tán nem volna jó, ha ilyen ifjú annyira megfontolt s mérsékelt volna. Az én követelése az más természetű, olyan valakié, aki általa-

ban már gyakran beleütközött abba a botránkozás kövébe, amely hol itt, hol ott került a lába elé, és senki se tudta megmondani róla, mi hát az az örökké lábatlankodó kő. Most valaki végre megmondja – érthető, hogy szeretném az épületbe beépítve látni.

Junggal említéd Szondit – s én nem is ismerem! A név elem került már egyszer-másszor, de a műveiről nem tudok. Azt se tudom, hol él. Itthon? Ez is jellemző, hogy valakiről, akit Te Jungnál különbnek tartasz, magamfajta ember annyira nem tud. Kitűnő hővezető ez az itteni levegő. Hol, milyen címen jelentek meg az engem is érdekelhető, nem tisztán orvosi dolgai?

Köszönöm kedves feleséged szíves rám emlékezését, tisztelettel köszöntöm, s a gyermekeknek boldog virulást kívánok.

Szeretettel ölel

Lajos

V.

Honti János Kerényi Károlyhoz

Galgamácsa, 1943. 10. 17.

Mesterem, a dátumban említett helység kies kisközség Aszód környékén, és egy hatalmas koronauradalom középpontja.¹ A mai szép vasárnap délután, amelyet tétlenül tölthetek lankás dombok oldalán a többnapos didergés után különösen édes napfényben, végre kedvező alkalom, hogy a feléd régóta nyújtózó nosztalgiámnak hangot adjak. A levél külalakjáért bocsánatot kérni triviális dolog, viszont utalni a levél nyers külalakjára, mint egyéb személyi körülmények szimptomájára, talán megengedett. Személyi körülményeim egy idő óta ugyanis meglehetősen nyerseks, és távol állnak attól, amit mint életformát magam elé szeretek képzelni.

De ez a levél nem panaszok sorozata akar lenni, inkább egy-két enyhítő mozzanatot említek meg: azt, hogy Szilágyi Jancsival² vagyok együtt, amely együttlét alapja némi szellemi életnek, meg azt, hogy gyakran van módom egy-egy napra a polgári életbe visszalépni, s akkor egyéb barátainkkal is találkozni, végül azt, hogy helyzetem nem jár az emberi méltóság teljes megszűnésével és az emberi életigények teljes tagadásával, mint az egy-két évvel ezelőtt még szokásos volt.

Mármost lényegesebb témákra térek. Engedd meg, hogy ne beszéljek arról a gène-ről, amely utóbbi időkben töled engem visszatartott, s annak okairól. Tudom, hogy sokban én voltam a hibás. Viszont kérek, hogy most, amikor az előljáróban említett nosztalgia térdemre fekteti az írófüzetet, és kezembe adja a ceruzát, tekintsd ennek a szónak a tartalmát: azt, hogy (mint már életem más nehéz időszakában is) olyan hazavágyódást érzek, amely egyúttal a feléd való vágyódás: mondjuk úgy, hogy vágyódom az 1934-ben átélt Szigetre, amelynek a földi helytartója Te voltál, és nem lehet, hogy nem is maradtál volna az.

Ilyenkor az ember természetesen annak érzi szükségét, hogy beszámoljon saját magáról és arról, amit tett azóta a meglehetősen hosszú idő óta, amióta a „legutóbbi gyónását” végezte. Sajnos, keveset tettem, mert időm legtelemesebb részét olyan munkákra kellett fordítanom, amikhez semmi közöm nem volt: fordítások, korrektúrák, a Thienemann-féle nagy német szótár szerkesztése³ és hasonló. Komoly munkával csak egyszer foglalkoztam, azt is akkor, amikor (tavasszal) megtudtam, hogy egy hónap múlva be kell vonulnom: ez alatt a hónap alatt egy tanulmányt írtam a népmese egyes kérdéseiről, amikről még se én, se más nem vesztegett szót, de amelyek, érzésem szerint, a döntő dolgok felé kell, hogy utat nyissanak. Meglátszik rajta a limitált idő és a kierőszakolt hatyúdal jellege, kissé vegyes és szerkezettelen; legszívesebben azt a címet adtam volna neki, hogy „Mindenféle a népmeséről”. Faute de mieux „Az ismeretlen népmese” lett a címe,⁴ de a publikációjával, úgy látszik, boldogabb időket kell várnom, mert jelenlegi folyóirataink egy része engem nem akar, más részüket én nem akarom. Azt remélem, hogy az egyszer talán megvalósuló Stemma-publikációkban⁵ lát majd napvilágot. Az ilyen publikáció szükségét mi itt mind jobban érezzük, és azt hiszem, Te sem gondolkozol másképpen.

Egy másik tervem, amit régóta dédelgettem, kis hűja, hogy meg nem valósult: egy „Märchen der Weltliteratur”-hoz hasonló meseantológia-sorozatra kaptam megbízást egy fiatal és értelmes új kiadótól. Karácsonyra meg kellett volna a „Fabula” (ez lett volna a sorozat címe) első kötetének jelenni, de szabadságomról, amelyben ezen dolgoztam, hamarabb hívtak vissza, mint gondoltam volna, és így ez a dolog abbamaradt⁶.

Ennyi történt, és most itt állok, időm nagy részében még az olvasás lehetőségétől is megfosztva, és mélységes undorral minden irányban várom, hogy az emberi élet és munka külső és belső feltételeit ismét elnyerjem. Közben

összinte kétségek gyötörnek abban a kérdésben, hogy ez az elnyerés egyáltalán lehetséges-e, és hogyan. Optimizmus, fatalizmus és mindent felemészítő egyetemes undorodás közt hanyódom, és azt hiszem, ez a rapszódikus frászmű leginkább ezt a hanyórást fejezi ki. A levelet viszont befejezem, mert ebből ennyi untig elég. Ha van kedved felelni, légy szíves, szüleimhez címezd: Honti Rezső, Böszörményi út 6., Budapest, XII.

Sok meleg üdvözléssel, Magdinak és az utódoknak is

Giovi

Kerényi Károly Honti Jánoshoz

Ascona, 1943. 11. 23.

Kedves Giovi,

örömmel olvastam végre – bármiféle – soraidat. S szerencsére nem is olyanok voltak, amiből a vigasztalanság áradt volna. Mondogassuk csak azt Colas Breugnonnal: „Él még az öreg...” s vannak, amik alámerülhetnek, de nem változhatnak. Majd felmerülnek! Ilyen felmerülés volt már leveled is.

Tudok az ezt megelőző keserves szolgálatodról is – alapjában véve ugyanennek az úrnak. Az ördögöt etetni kell – s szerencse, hogy léggel megelégszik. Az Altheimnek gyűjtött legyeket a „Krise der alten Welt” II. kötetében a legteljesebb tudományos formában nyíltan elismeri⁸.

Az Officinák érthetetlen eljárásáról W. Imré⁹től tudod véleményemet, s biztosan azt is, mily örömmel fogadtam azt a tervet, hogy az Új Idők vallástörténeti kötetében a germánokat és keltákat megírod. Erről azonban újabban mindenki hallgat. Remélem, azóta szolgálatod befejeződött, s nekiláthattál. Ha Imrével érintkezésbe kerülsz, mondd meg neki, hogy epekedve várok híreket a kötetről, Apollonom magyar kiadásáról, s mindenekelőtt róla magáról.

Tőled és rólad, azt hiszem, most már hamarabb hallhatok. A levél, teljes címezzel, ide hamar és, úgy látszik, felbontatlanul érkezik. Magdival együtt szeretettel üdvözlök

Kerényi Károly

VI.

Hatvany Lajos Kerényi Károlyhoz

Oxford, 4. 3. (1946)

Igen Tisztelt Tanár Úr!

Köszönöm szíves megemlékezését, s inkább csak negatív, mint pozitív igazamnak férfias el- és beismerését.¹

Fájdalom, megint eltérnek véleményeink. Már ti. a Joseph cyclusra² vonatkozólag. „Tomi, der Olympier – mondta néhai Anton Kuh barátom – goethelt mir zu sehr.”³ Én tudom, hogy „Tomi” a világ legnagyobb humanistája, mégis rosszul esik nekem, hogy a levelezésük kötetéből kimaradt az a megváltó, emberi szó, amelyre egyszer engem méltatott, amikor valami szerelmespárra vonatkozólag Catullus: odi et amo-ját találtam idézni: „Das müssen Sie mir aber übersetzen, denn ich habe ja keine Mittelschule Bildung. Mein Vater hat mich in's Geschaefte gesteckt, ehe ich 16 Jahr alt war.”⁴ Ez ugyan nem vált kárára, mindaddig, amíg bele nem ártotta magát az archeologico-philologikus-mythico „josephinus” kísérletbe, amely, attól tartok, hogy megint igazam van – nem sikerült neki.

Tom a Zauberbergen platói goethei magaslatra tornáztta fel magát, s ebbe a nagy megerőltetésbe megtört. Azóta csak az Unordnung und frühes Leidben futotta ki formáját. S a Lotte in Weimarban is itt-ott egy-egy részletben mutatkozott olyannak, amilyen valaha volt – az egész regényben feloldatlanul úsznak az érzelmeszedett fejezetek.⁵ A Joseph pedig: négy kötet arterioszklerózis. Ön még meg fogja érni, hogy az utókor az én ítéletemet teszi majd magáévá. Bár a latin iskolát végigjártam, s elégségesen érett, de summa cum laude doktor vagyok, az Ön bizonyára érdekes és izgalmas szakmájától, amely a philológiát transcendentális magaslatokba emeli, a magam kizárólagos aestetikai és történelmi s némiképp lélektani, vagy hogy ne nagyképszerűsködjem, emberi, fürkész és kíváncsi érdeklődéssel annyira alul maradtam, hogy az Önök epistoláris röptét nem tudom követni. Egész egyszerűen s

kereken kimondom: nem értem a levelezést. Mégis ezen a meg nem értésen keresztül érzem meg, hogy Th. M. roman fleuve-je⁶ – Jordán – folyó regénye miért nem sikerült.

Szeretném hinni, hogy az élet, amely egykor szétválasztotta útjainkat, egyszer majd újra összehoz, s akkor eldiskurálhatunk ezekről az érdekes kérdésekről.

Tehát még mindig nem híve, de ha nincs ellene kifogása, vén barátja

Hatvany Lajos

P. S. A Briefwechsel⁷ Oxfordban kézről kézre jár – a száműzött professzorok sorra kopognak be hozzám, s nem javallólag, de lázasan olvassák. Most is, míg e sorokat írom, kéri valaki – a könyv állandóan körutazik. Liechen, was willst du noch mehr?

Mi van Mannékkal, kik leveletem nem méltatták válasza. Nem alkalmatlankodom nála többé.

Kerényi Károly Hatvany Lajoshoz

Tegna/Ticino 1946. 5. 27.

Igen Tisztelt Bárá Uram,

valami sok férfiaságra igazának el- és beismerésére nem igen volt szükségem, mert ha kevés, de nem jelentéktelen beszélgetésünkre jól emlékezem – a jelentékenységet e beszélgetéseknek természetesen az Ön, számomra már akkor is történetírói emlékezetre méltó alakja adta meg –, nem egy pontban, és éppen a negatívumokban, értettünk egyet. („Jó hangosan becsapta maga után az ajtót” –, mondotta nekem egyszer Ranschburg könyvesboltjában, Gömbös virágzása idején.) A tragikus csak az, hogy talán még Ön sem volt eléggé negatív.

Ha egész pontos akarok lenni, akkor a vonalunkat így írhatom le: a „Wissenschaft des Nichtwissenswerten”-ben a berlini egyetemet Ön jobban kifigurázta, mint én kezdő filológus koromban helyesnek tartottam; nem jobban, mint a véleményem akkoriban volt, mikor találkoztunk, és nem eléggé ahhoz viszonyítva, ahogy ma vissza kell tekintenünk reá s wilamowitz⁸ aranykorára. Erre vonatkozó véleményét ugyan nem ismerem, de reám ma már egészen kísértetiesen hat, mikor Wilamowitz Kallimachos Apollon-himnuszát a „Hellenistische Dichtung”-ban abból a szempontból magyarázza és értékeli, hogy íme, már a kyrenei költő is az „Anschluss”-t propagálta, az Anschluss – Egyiptomhoz. Hol volt akkor még a hitleri „Anschluss”?! Egy olyan rétegben, amelynek nem kell okvetlenül pokolinak lennie, de amely az is lehetett – éppen a német historikus és historikus-filológus professzorok öntudatlanában. Szándékosan nem citálok hasonló értelmű megnyilatkozásokat a tudatos Wilamowitztól – bár csöstellől ömlik, ha az ember elkezd gyűjteni –, az öntudatlan megnyilatkozásai legalább ugyanolyan fontosak, s mind a két fajtából valók együtt igazat adnak annak a tételnek, amelyet egy intelligens újságíró így fogalmazott: „Nicht der Nationalsozialismus hatte dem deutschen Studenten etwas zu bieten, sondern umgekehrt, die deutsche Universität hat dem Dritten Reich ihr geistiges Erbe vermacht, und ist dem Umbruch Pate gestanden.”⁹

Attól tartok, hogy a Thomas Mann-Briefwechsel helytelenítése sok helyen, még száműzötteknél is, abból fakad, hogy ott egy másféle, nem ragadozó, hanem termékeny öntudatlan nagy emberi ténye ünneplődik – persze valami, ami az Ön szemével nézve talán egyáltalán nincs is, sem ragadozó és hatalomra éhes, sem termékeny és humanus [formában], s ilyen szemmel nézve a Briefwechsel teljesen érthetetlen is kell maradjon. Távol áll tőlem, hogy rossz néven vegyem. Ő szegény különben súlyos tüdőoperáción ment át. – Most csak ennyit, köszönetül a le-
vélért, s szintén abban a reményben, hogy még diskurálhatunk, üdvözl

Kerényi Károly

VII.

Szabolcsi Bence Kerényi Károlyhoz

Bpest, 1946. 10. 24.

Kedves Professzorom,

nagyon köszönöm figyelmedet, s a nagyon szép, nagyon meggondolkozató Bartók-cikket.¹ Minden során érezni, mily sokáig érlelődött, milyen mélyről fakadt, és mennyi mögötte a ki nem mondott gondolat. Épp ezért várom a folytatását – akár Bartókkal, akár más nagy kérdéssel kapcsolatban. De mintha egyébként is kitalálnád a

gondolatokat: ott van a cikkedben mindaz, ami miatt nem merek a svájci Bartók-könyv megírására vállalkozni.² Istenem, mennyit kellene érnie és formálódnia ennek a könyvnek!

Ha annyiszor és annyit írtam volna Neked és nektek ezek alatt az évek alatt, ahányszor gondolatban idéztelek, megtöltenék a szobádat a leveleim.

De talán jó is, hogy mindez nem került írásra és írásba; hiszen bizonyára úgyszólamint sok mindent tudtál és kitaláltál rólunk, amit alig lehetett volna megírni. Mondd, ti hogyan vagytok és mikor jösztok? Sokan vagyunk, akiknek öröm és elégtétel volna Téged és titeket már itthon tudni.

Sokszor, igaz szeretettel ölel

régi híved

Szabolcsi Bence

Kerényi Károly Szabolcsi Bencéhez

Tegna/Tessin 1947. 1. 1.

Kedves Bencém,

hadd legyen az újesztendő napja nekem a Te ünneped, s az első levél ebben az évben a válasz Neked. Sötét időszak volt, amelyben megszűntek a zugligeti szomszédba látogatások. Az az idő, amely úgy él emlékezetemben, hogy akkor már úgyszólamint csak három-négy Sz betűvel lehetett Budapesten a Szellem elárulása nélkül találkozni: Szabolcsival, Szerbvel, Szondival, Szilágyi Jancsival (tisztelt azért a D-nek is!),³ s ezek közül azóta mindegyik más, de hasonló mártíriumot szenvedett el. Szegény Szerb Tóni mártírkoronája ott lebeg számomra a fölött a vidék fölött, és nagyon nehéz teszi a visszatérést. A Te szemeid előtt még más mártírkorona is lebeg ott, s nekem, aki egy humánusabb világban, s ott is a Szarvasok magányában, idegeim talán túlságosan elfinomultak, nehéz más-képp gondolni Rátok – Reád, Feleségedre, Szerb Klárra s még másokra is – mint (bocsásd meg ezt az annyi hazug szajtól meggyalázott szót) hősökre.

És sajnos nemcsak a mártírok, az antimártírok – az új antiszemita s a mások mártíriumának minden fajhoz tartozó hasznélvezői – miatt is úgy kell innen az otthoniakra gondolnunk, mint megfoghatatlan türelmű, hősiességű lelkekre, akik – belsőleg – bizonyára már ismét „kivonultak”. A szarvasszimbólum nem vesztette el jelentőségét és érvényét azok számára, akik Magyarországon s azon kívül is a tiszta Szellem emberei. S ezért szimbolikus egyéniség Bartók is az egész humanista világ számára, s nagyon sajnálnám, ha a svájci Bartók-könyv megírására nem vállalkoznál. Remélem, hogy erről még beszélgethetünk, és pedig minél előbb: itt is várunk, s várnak Rómában is, ahol a tavasz – a Palazzo Falconeriben – igazán ünnepi módon hozhat össze.

Ünneplésünk tárgyai azonban akkor is nagy Halottaink lesznek, Bartók mellett Szerb Antal is, aki annak idején, egy húsvéti olasz vándorlásunk alatt, úgy megértette, mint kevesen, hogy Délen tavasszal van a „Többek mint az élők” időszaka...

Rájuk gondolva induljunk, Bencém, az új esztendőnek, amely talán a viszontlátás nyereségét is tartogatja nekünk. Feleséggel együtt melegen üdvözlünk Benneteket, minél előbb várunk újabb hírt Rólatok, s nagyon reméljük a találkozást.

Szeretettel ölel

Károly

J E G Y Z E T E K

I.

Gulyás Pál (1899–1944) költő, Németh László Debrecenben élő meghitt barátja. Kiterjedt levelezésük, mely nemrég nyomtatásban is megjelent (*Egy barátság levelekben*. Budapest, 1990), fontos dokumentuma a '30-as évek magyar kultúrtörténetének. Kerényi Károly 1938-ban, Németh László révén ismerkedett meg Gulyás Pállal, s közöttük is szoros szellemi barátság alakult ki; rendszeres levelezésük még kiadásra vár.

1. Németh László: A mítosz emlőin. *Sziget*, 3. sz. 1939. – A *Sziget* c. folyóiratot Kerényi szerkesztette. A folyóirat címe eredetileg a

német George-kör fogalomtárából származott, s a közéletből való kivonulást, a szellem embereinek szinte kultikus társaságát jelentette. Amikor Kerényi 1934–35-ben maga is bekerült a Németh László kezdeményezte „reformmozgalomba”, a „Szigetet” már a „kitörés pontjának” nevezte.

2. 1939 májusában, közvetlenül Németh László Kisebbségben c. tanulmánya megjelenésekor Kerényi a „kisebbségben” fogalmát megpróbálta az ő „sziget” gondolataként értelmezni. Valójában a Kisebbségben megjelenése után Kerényi eltávolodott Némethől, s a tanulmányáról írt bírálatokat „legalább tisztító szándékúaknak” nevezte. Kapcsolatuk 1945 után vált újra szorosabbá.

3. Gulyás Pál sokat foglalkozott a Kalevalával, *Út a Kalevalához* címmel tanulmányt írt róla (Debrecen 1937). – Gulyás megírta a

kért tanulmányt: *Aischylos élmény* címmel jelent meg. Sziget 3. sz., 1939.

4. Gulyás Pál *Költők sorsa Debrecenben* c. esszéje 1940-ben jelent meg Kassán.

5. Németh László VII. Gergely c. drámájának 1939. május 13-án volt a bemutatója.

II.

Tolnay Károly (1899–1981) művészettörténész. Középiskolás korában Fülep Lajos tanítványa volt, s életük végéig leveleztek. Tolnay 1918 óta külföldön élt, előbb Németországban (ott habilitált Erwin Panofskynál, a neves művészettudósnál), majd 1933-tól Párizsban. 1939-ben az Egyesült Államokba települt, s Princetonban és a Columbia Egyetemen dolgozott. A '60-as években a firenzei Michelangelo Intézet igazgatója lett. Tolnay a '30-as években többször volt Magyarországon; szoros szellemi barátság alakult ki közte és Kerényi között is.

1. Tolnay Károly 5 kötetes Michelangelo-sorozata 1943–1960 között jelent meg, Princetonban. Magyarul megjelent műve: *Michelangelo* Bpest, 1975.

2. Rembrandt híres képe: A posztós céh vezetősége (1662).

3. A könyv végül is *History and Technique of Old Master Drawings* címmel jelent meg New Yorkban, 1943-ban.

4. Kerényi Magda, Kerényi Károly felesége.

5. Tolnay Károly felesége.

6. Kerényit 1947-ben beválasztották a Tudományos Akadémiába, s ez utolsó budapesti látogatása alatt székfoglalót tartott az Akadémián.

7. Fülep Lajos akkor az Eötvös Kollégiumban lakott.

8. A római Magyar Intézet épülete.

9. *Albae Vigiliae*: Kerényi könyvsorozata. A Niobe-kötet *Niobe, Neue Studien über antike Religion und Humanität* címmel Zürichben jelent meg 1949-ben.

10. Francia művészettörténész.

11. Brelich Angelo, Kerényi volt tanítványa műve megjelent az *Albae Vigiliae*-sorozatban 1949-ben.

12. S. Eitrem (1872–1966), norvég klasszika-filológus, az oslói egyetem professzora.

13. Szerb Antal gyűjteményes kötete, Budapest, 1946.

14. Kerényiek családtagnak számító háztartási alkalmazottja.

III.

1. Szerb Antal munkaszolgálatos volt.

2. L. Klages (1872–1956) német filozófus és pszichológus, kultúra és „élet” kibékíthetetlen ellentétének hirdetője. Híres volt stílusának bonyolultságáról.

3. Szerb Antal *Dulcinea* c., a Sziget 2. számában (1937) megjelent tanulmányának svájci kiadásáról volt szó.

4. Utalás Kerényi svájci, asconai otthonára és életviszonyaira.

5. A C. G. Jung által vezetett Institut für Angewandte Psychologie-ről van szó.

6. Megjelent: Zürich, 1944. – Magyarul: *Napleányok. Elmélkedések Héliosról és a görög istennőkről*. Budapest, 1948.

7. Ld. a levélváltás második részének jegyzetét.

8. Megjelent: Zürich, 1945.

9. Kötetben megjelent: *Die Geburt der Helena samt humanistischen Schriften*. Zürich, 1945. c. műben.

10. Szondi Lipót (1893–1986) pszichiáter, a mélylélektan „sorsanalitikus” irányzatának megalapozója, Kerényi meghitt szellemi barátja. 1944 végén, a német deportálásból Svájcba került, ott dolgozott haláláig.

11. Idézet az angol L. Sterne (1713–1768) regényéből. („A két nagy tényező, mondja Lord Verulam, mely egyesül, hogy az életet megrövidítse, először – A belső szellem, mely mint a láng, a testet fokozatosan elégeti.”)

12. Szerb Antal: *A királyné nyaklánc*. Bpest, 1943.

13. Thomas Mann a József-regénysorozat utolsó kötetében, a *József, a kenyéradó*-ban több motívumot használt fel Kerényi *Kore – zum Mythologem von göttlichen Mädchen*. Leipzig, 1940. c. művéből. – A nagy regény e kötetét csak részben fordította Sárközi György.

14. Santayana (1863–1952) amerikai filozófus. Itt említett, regény formában írt memoárja 1935-ben jelent meg Londonban.

15. W. Röpke, svájci neoliberais közgazdász.

16. Szerb Klára, Szerb Antal felesége.

17. Szerb Antal: *A Pendragon-legenda*. Budapest, 1934. – A német nyelvű kiadás akkor nem valósult meg.

18. Jakobi Jolán, filozófus, 1938 óta Zürichben élt, C. G. Jung munkatársa volt. Fontos szerepe volt Kerényi és Jung szellemi találkozásában.

IV.

Fülep Lajos (1876–1971) művészettudós, művészetkritikus.

1907-től az első világháborúig Firenzében élt. 1911-ben a fiatal Lukács Györggyel kiadta *A Szellem* c. filozófiai folyóiratot, mely két számot ért meg. 1919-ben a Tanácsköztársaság alatt a budapesti egyetem professzora. A háború alatt elvázta a református teológiát, a Tanácsköztársaság bukása után belső emigrációba vonult s vidéken (1926–1946 között Zengővárkonyban) volt református pap. 1933-tól egy ideig a „népi” reformmozgalomhoz kapcsolódott, az 1934-ben induló *Válasz* c. folyóiratnak rövid ideig Gulyás Pállal együtt társszerkesztője. Miután 1934-ben Kerényit a pécsi egyetemre helyezték, meleg barátság alakult ki közöttük. Fülep 1932-től a pécsi egyetem magántanára, 1947-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem professzora. Válogatott művei 1974–76-ban jelentek meg két kötetben. Hosszú éveken át dolgozott nagy művészettudományi művén, ez azonban végül is nem készült el. Hatása a magyar szellemi életre kiemelkedő volt.

1. Megjelent: Zürich, 1944. – Magyarul megjelent: *Hermés, a lélekvezető*. Budapest, 1984.

2. Kötetben megjelent: Bpest, 1944. (Officina.)

3. Megjelent: a *Napleányok* c. kötetben

4. Megjelent: *Eranos Jarhbuch*, 1940–41.

5. L. Frobenius (1837–1938) etnológus.

6. Szilasi Vilmos (1889–1966) magyar származású filozófus. Babits Mihály barátja. 1919 után emigrált. 1933 előtt Heidegger mellett dolgozott. Brissagóban, Kerényi asconai otthonához közel lakott, s Kerényi Svájcba költözése után egy ideig szoros szellemi kapcsolat alakult ki közöttük. Később eltávolodtak egymástól. Szilasit 1947-ben kinevezték a freiburgi egyetem professzorának.

7. G. Amendola (1882–1926) olasz politikus, a fasizmus következő ellenfele. 1926-ban a fasiszták áldozata lett.

8. Kerényi a gyógyításról szóló mitológiai kutatásairól számolt be. Publikált részeit ld. *Der Göttliche Arzt*. Basel, 1948.

9. Utalás arra, hogy a budapesti egyetem „hivatalosai” nem nézték jó szemmel Kerényi – budapesti magántanári minőségében tartott – ún. „péntek esti” egyetemi előadásait Budapesten.

10. Tolnay Károlyról.

11. Görög nyelven írt idézet az *Odysseából*. (X. 74)

12. Bölcsességfogat.

V.

Honti János (1910–1945) kiváló etnográfus, népmesekutató, Kerényi tanítványa és barátja. Elmélyülten foglalkozott a kelta mitológiával is.

1. Honti a levél frása idején munkaszolgálatos volt.

2. Szilágyi János György, ma a Szépművészeti Múzeum antik osztályának vezetője. 1991-ben Kossuth-díjas.

3. Honti János – létfontartási célból – sokat dolgozott a Thienemann Tivadar nevével jelzett német–magyar szótár munkálataiban.

4. Az ismeretlen népmese csak 1948-ban jelent meg, Budapesten.

5. Utalás a Stemma-körre, mely a '30-as évek elejétől működött, Kerényi mellett egy ideig az ókortudós Alföldi András egyetemi tanár vezetésével; az ókortudomány iránt érdeklődő fiatal kutatók szabad munkaköre volt.

6. A sorozat egy kötete Budapesten, 1944-ben megjelent.

7. R. Rolland regényhőse.

8. Honti János – ugyancsak egzisztenciális okokból – F. Altheim ókortudós és vallástörténész (1898–1976) megbízásából, akinek szoros tudományos kapcsolatai voltak Kerényivel s a magyar ókortudósokkal, összegyűjtötte a „szarvassá vált fiúk” (Bartókot is megragadó) legendájának változatait.

9. Waldapfel Imre, Kerényi tanítványa, 1946-ig barátja és munkatársa. Apollon: Kerényi németül megjelent tanulmánykötete (1937).

VI.

Hatvany Lajos (1880–1961) irodalomtörténész, irodalmi mecénás, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenwerten*. Leipzig, 1908. szerzője,

aki, ahogy e műve mutatja, ifjúkorában élesen szemben állt a német egyetemek „betűragó” filologizmusával.

1. Feltehetően arról volt szó, hogy Hatvany szerint Kerényi elismerte, hogy a 30-as években még pozitívabban látta a német katedra-filológiát.

2. Th. Mann 4 kötetes József-regénye.

3. „Tomi, az olümposzi, túlságosan Goethe-izál”.

4. Catullus ismert versszavai: „gyűlölök és szeretek”. – Th. Mann mondása: „De ezt Önnek le kell fordítania nekem, mert nem részesültem középiskolai képzésben. Amikor 16 éves lettem, apám az üzletbe dugott.”

5. Az említett Th. Mann-művek: *A varázshegy; Zűrzavar és kora bánat; Lotte Weimarban*.

6. Regényfolyama.

7. A Th. Mann–Kerényi Károly levelezésről van szó. (*Roman-*

dichtung und Mythologie, Zürich. 1945. – Magyarul: *Regény és mitológia* Budapest, 1948.)

8. Wilamowitz-Moellendorf (1848–1931) német klasszika-filológus, az antik korral foglalkozó pozitívista historizmus nagy alakja.

9. „Nem a nemzetiszocializmus adott valamit a német diákságnak, hanem megfordítva, a német egyetem hagyományozta át a maga szellemi örökségét a Harmadik Birodalomra, s bábkodott az áttörésnél.”

VII.

1. Kerényi Károly: *Über Béla Bartóks Cantata Profana*. Schweizerische Musikzeitung. 1946. 86. évf. 325. p. A cikkben Kerényi említi Szabolcsi Bencét is.

2. Egy svájci kiadónál fölmerült, hogy Szabolcsi Bence írjon könyvet Bartókról.

3. A D. bizonyára Devecseri Gábort jelenti.

Csonka Szózat

SZIGETHY GÁBOR

Vörösmarty minden munkái első ízben 1845 és 1848 között jelentek meg, tíz karcsú kötetben, aranyozott félbőr-kötésben. A második kötet száznegyvenhatodik oldalán olvasható nemzeti imánk, a Szózat szövege, de a vers majd tíz évvel korábban keletkezett, s először az *Auróra* 1837. évi kötetében látott napvilágot. Aki csak a kalendáriumot vette akkoriban kézbe, vagy vasárnap misén, istentiszteleten a Bibliát, az is hallott Vörösmarty költeményéről, s a hamar elhíresült első sorokat – *Hazádnak rendületlenül / Légy híve, oh magyar; / Bölcsőd az s majdan sírod is, / Mely ápol s eltakar.* – ismerte, hallotta, idézte az is, aki számára örök titok maradt a betűvetés és az olvasás.

S alighogy megjelent a költemény, már idézték, magyarázták, elemezték, értelmezték, s az irodalom tudós bűvárai később kötetnyi művet írtak e versről: keletkezéséről, forrásairól, utóéletéről.

Évszázada nagy ünnepeinken mindig felcsendült az első két strófa: énekeltük, imádkoztuk Vörösmarty fohászát – hogy megmaradjunk, itt megmaradjunk s maradjunk meg itt.

Szent szövegek sorsa: legendák születnek keletkezésükről, utóéletükről. A Szózat szövegét körülbroncsoló hiteles legendák legszebbike még a múlt században keletkezett, de csak 1939-ben lett hivatalos része a költemény legendáriumának. Ekkor került ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárába Vörösmarty műveinek első, tíz kötetes kiadásának az a példánya, amelynek második kötetében Vörösmarty saját kezű tollvonása őrizte a költő indulatának nyomát, a kézmozdulatát, amellyel áthúzta a Szózat tizenegyedik szakaszát: *Vagy jöni fog, ha jöni kell, / A nagyszerű halál, / Hol a temetés fölött / Egy ország vérben áll.* A kötet valamikor tulajdonosa, Szinyei Merse Félixné, született Jékelfalussy Valéria szerint e szavak kíséretében húzta át e sorokat Vörösmarty Mihály: *Ha csak sejtettem volna, hogy ily idők szakadhatnak reánk, meg nem írtam volna ezen versszakokat.*

Arról is szól a fáma, hogy Vörösmarty Mihály 1849 után csak e sorok elhagyásával engedte gyermekeinek idézni költeményét, a vers csak csonkán hangozhatott el, a nemzethalál víziójának látomásos felidézése nélkül.

Rettenetes sebeket kapott e nemzet, s nem csupán 1849-ben: a Szózat szövegét történelmünk szentelte meg, s idézni mindig áhítattal vagy kétségbeesetten idéztük.

Emlékszem, 1957 tavaszán, a középiskolai énektanárságba száműzött nagy zenetudós, Domokos Pál Péter, minden énekórán – hogy fejlődjön a hallásunk! – kétszer-háromszor elénekeltette velünk a Szózatot, s az ablakot is kinyitottuk: ne legyen az utca se néma. Talán

március volt, már süttött a nap. A Szózat első két szakaszát énekeltük, de utána mindenkinek végig kellett mondani a vers teljes szövegét. Akkor égett a szó szívünkbe: rendületlenül!

Természetesen arról 1957 tavaszán nekünk, zavart fejű nebulóknak fogalmunk sem volt, hogy Arany János már 1860-ban – az sem volt éppen vidám történelmi pillanat Magyarországon – már így kezdte költeményét: *Hallottad a szót: »rendületlenül«* –, s arról sem tudunk, amit csak Arany János életművének avatott ismerői tudtak, tudnak, hogy Arany 1880 körül egy nagyon keserű pillanatában újra a Vörösmarty Szózat szavait szötte költeményébe, de a Szózat szavai (és Kölcsey Himnuszának verssorai) nem az imádság áhítatával, hanem a keserűség kormos indulatával füstölögnek a félbemaradt, befejezhetetlen költeményben:

Hasádnak rendületlenül
Légy híve, ó magyar!
Bölcsődtől kezdve sírodig
Ezt ápolj, ezt takard.
A nagy világon e kívül
Nincs más, amit művelj:
Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt enned, innod kell.
Ez a föld, melyen annyiszor
Apád vére folyt,
Ez a föld másra nem való,
Csak hogy eltékozzod.
Itt küzdenek honért a hős
Árpádnak hadai;
Botorság volt ezt a hont
Neked fenntartani.
Szabadság! itten hordozák
Véres zászlóidat,
Szabad száj! itt csikorgatod
Véres fogaidat.

Ötvenhét tavaszán természetesen azt sem tudtam, hogy Vörösmarty Mihály műveinek kritikai kiadásában (Budapest, 1960. II. kötet, 632. oldal) egy irodalomtudós majd Szózat-paródiának minősíti ezt a néhány töredékes Arany János-sort; igaz, a jégeső után még lábon maradt kevéske gabonát cséphadaróval sárba tipró paraszt keserű káromkodását, *Lásuk, Uramisten, mire megyünk ketten!*, sem gondoltam soha az aratás paródiájának.

Az Ady Endre-kiadásokból is mindig hiányzott az a

Debrecen című lapban, Bandi aláírással 1899. június 26-án megjelent verse, melyben Ady goromba-indulatos négy sorban így fricskázta meg a város polgárainak riasztó kulturálatlanságát:

Óh, Debrecen, a kort megérted,
Utol is érted csakhamar,
A pikáns lett a te országod,
Mely ápol s majdan eltakar.

Ez sem Szózat-paródia, csak a századvégi vidéki fiatal ember keserű undorának papírra fröccsenése.

Azt pedig 1957 tavaszán végképp nem tudhattam, hogy iszonyú messze, valahol Amerikában, Márai Sándor néhány sort jegyez be naplójába – talán épp azon a napon, amikor mi, itthon életre készülő kamaszok, osztálytermünkben, teli torokkal, nyitott ablak mellett énekeltük a Szózatot –: „A Szózat-ot újra kell írni. Még így tanultuk: A nagy világon e kívül nincsen számodra hely... De a valóság ez: a nagyvilágon kívül nincsen számkra hely. Az e betűt el lehet hagyni.”

1957 tavaszán Amerikában már csupán egy csonka sorra csonkult a Szózat: ennél keserűbb, fájdalmasabb változtatát nem ismerem nemzeti fohásznknak.

Igaz, volt idő, amikor még tréfálkozni is lehetett a Szózat csonkán idézett, átfírt szövegével. 1849 előtt – bár az olvasó polgárok körében nagy sikert nem aratott, de nemzetgyalázást ordító felháborodást sem váltott ki, ha a Pesti Hírlapban vagy a Pesti Divatlapban valaki tréfásan elferdítve idézte a Szózat valamelyik versszakát. S amikor Arany János levélben arra inti Petőfi Sándort, béküljön meg közös barát-

jukkal, Tompa Mihállyal, Petőfi így replikázik (csak zárójelben jegyzem meg: e sorok a népszerű és közkezen forgó Petőfi-kiadásokból rendre kimaradnak, idézzük tehát most az eredeti, 1847. augusztus 17-én írott Petőfi-levelel néhány sorát): „Csak látom én, hogy szar a világ, tők a tromf... Kutya seggibe való fráter, aki csak haszonért áll a szent zászlóhoz. Ez minden bitangtól kitelik. Igen ám, de: Még jőni kell, még jőni fog / A jobb kor, mely után / Buzgó imádság epedez / Mindhármunk ajakán.”

A levél aláírása: az örök-dühösségű Petőfi Sándor.

Ez sem Szózat-paródia. Ez a rakoncátlan, ifjú, boldogabb jövőt remélő-álmódó Petőfi Sándor lelkes kifakadása. S mellékesen e csonka Szózat-idézet és parafrázis tiszteletteljes fohajtás a mester, Vörösmarty Mihály előtt.

Más idők jártak még akkoriban.

Egy ifjú diák, talán Budán, talán Pesten, talán valamelyik felvidéki magyar városkában szép fehér velin-papírlapokból kemény táblájú könyvet kötetett a helybéli könyvkötőmesterrel, az első oldalra gyöngybetűkkel felírta nevét (talán Tünit Számuelnek hívták, ezt ma már nehéz kideríteni, mert a könyv későbbi tulajdonosa – vagy Tünit Számuel 1849-ben? – tintával gondosan áthúzta az eredeti bejegyzést) s az évszámot (1843), amikor az ifjú ember e könyvbe kezdte másolni kedvenc magyar költeményeit. Hazafias zöngeménnyel sorjáznak a kéziratok könyv oldalain, történelmi balladák, amelyekben maroknyi magyar huszár halomba aprít egy török ármádiát, történelmi hőseinkről klapanciázó dicsőítő énekek, hadi győzelmeinket zengő verses elbeszélések s nagy viadalokra, hazafias helytállásra buzdító korabeli nóták.

A teljes Szózat

Hollandnak helyesen lenni, mondják, nem valami nehéz. Németnek helyesen lenni időnként nagyon nehéz volt. Aztán mégis egyre könnyebb lett. De most megint egyre nehezedik. De az nem lehet, hogy annyira nehéz legyen, mint helyesen magyarnak lenni. Mert az igen-igen nehéz.

Se nem kevésbé, se nem túlságosan... Minden az arányokon múlik.

Mindenki tudja, hogy a Vörösmarty téren álló szobor mellékalakjai mindannyian a Szózatot szavalják. Bele is van vésve a szobrász híradása a költő hazaszeretetére.

Azt viszont nem könnyű észrevenni, hogy a „magyar” szó első „a” betűje alatt úgy négy hüvelyknyire van egy fekete folt. S ugyan ki tudja ma már, hogy az nem más, mint egy szerencsepénz – az ungvári Szent Antal-templom koldusa, bizonyos Liszkay János küldte a pénzügyűjtő bizottmányoknak. Ő még édesanyjától örökölte az ezüst húst, a Máriást. Az urak annyira megatották a gesztustól, hogy az adományt beépítették a kőbe, mintegy emlékül Liszkay János költő- és hazaszeretetének.

Kellett, hogy ismerje e Liszkay János a Szózatot? S ha igen, el tudta-e mondani? Legalább az első versszakot?

Néhány éve, mikor még élt a Kádár, készült egy tizenöt perces félamatőr színes videofilm. A rendező, Jordán Tamás az utcán, találmára állított meg embereket, és azt kérte tőlük, hogy mondjanak utána egy-egy verssort. Csak egyetlen verssort.

Az áldozatok szemlátomást nem, vagy alig ismerték Vörösmarty Mihály Szózatát, és persze el is hibázták a bonyolult szavakat, a régies dikciót. Gyötrelmesen kínos volt hallani, ahogy kerébe törik az ünnepélyes szavakat: a pincérnő után a szenesember, aztán a kasszírő meg az utcaseprő. Percekig nem tudni, mi a film célja: gúnyolódás, lepel-lerántás, vagy csak látlet-felvétel.

A film végén aztán újra halljuk az addigi sorokat. Egyenként, más-más szájából. Ezúttal büszkén, hibátlanul. Minden Szózat-szavakatok legszebbike volt ez.

Tudják is ezek a jóemberek, mi a magyar, meg nem is. Nem tudják, hogyan kell, de azért csak teszik.

Talán akkor fogja mindenki igazán jól érezni magát e széles hazában, ha ezt a filmet egyszer műsorra tűzik a nemzeti és állami televízióban. Főünnepen, főműsoridőben.

Török András

Tünitiz Sámuelnek nem volt igazán jó ízlése: korabeli költők műveiből összeállított versgyűjteménye számos szerzőjéről még a korabeli irodalmi lexikon szorgalmas szerzője, Danielik József sem tud jószerivel semmit.

Verset e hazában mindig sokan írtak.

Garay János a legtöbbet idézett poéta e kéziratos könyvben, de számos költemény szerzőjéről a kor irodalomtörténetében valamelyest jártas irodalomtudós sem mondhatja el: valaha is hallotta a gyatra versfaragó nevét.

A kéziratos versgyűjtemény, *költői virágfűzér*, nem reprezentatív költészeti antológia a múlt század harmincas–negyvenes éveinek költői terméséből. Csak egy lelkes és tüzes magyar diák idézetgyűjteménye. Közel kétszáz oldalon majd hetven költemény: hazafias évkönyv 1843-ból. Költői becs nélküli kéziratos ritkaság, bibliofil csemege. 1978-ban száz forintért vásároltam a Múzeum körúti antikváriumban.

Ami azonban akkor is, ma is szíven üt e néhány jó és sok rossz verset tartalmazó kéziratos könyvecskét lapozgatva, az az első oldalon olvasható vers, Vörösmarty Szózata. Tünitiz Sámuel, aki nem rest hosszú oldalakon át fűzetébe körmölni gyenge versfaragók bágyadtan bájdús történelmi balladáit, 1843-ban a Szózat szövegéből csak tizennégy sort tartott fontosnak följegyezni.

Szózat

*Hazádnak rendületlenül
Légy híve oh magyar,
Bölcsöd az s majdan sírod is,
Mely ápol s eltakar.*

*A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely,
Áldjon vagy verjen sors keze
Itt élned, halnod kell.*

Itt négy csillag következik s aztán a folytatás:

*Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért
S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a honért.*

Most három csillag és még két sor.

*Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor!*

Tünitiz Sámuel 1843-ban csak a csonka Szózatot idézi könyvecskéje első oldalán. A szent versből azt a néhány sort, amely 1843-ban egy fiatal magyar polgár létének bizonyosságát, értelmét, hitét jelentette:

*Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor!*

Ezt a két sort 1957 tavaszán a budai József Attila Gimnázium földszinti tantermében a nyitott ablak mellett mi dacosan, elszántan, de mindig könnyel a szemünkben mondtuk el. Kamaszok voltunk, mint Tünitiz Sámuel 1843-ban. De 1957 tavaszán mi folytattuk a Szózatot: *Vagy jőni fog, ha jőni kell, / A nagyszerű halál, / Hol a temetkezés fölött / Egy ország vérben áll.*

Márciusban, déltájban ragyogóan sütött a nap a Fekete-tó fölött.

2000 ESTEK

A MŰCSARNOK és a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap közös szalonja decemberben is nyitva áll az érdeklődők előtt, MÁR MEGINT NEM A BEVETT IDŐPONTBAN, kivételesen december 22-én kedden, este hétkor, a megszokott helyen, a Merlin Színházban. (Az V. Gerlőczy utca 4. alatt, fent, az első emeleten.)

1992. december 22-én KEDDEN este 7 órakor, egy vérbeli gentleman, a 2000 régi szerzője és jó barátja, *Hankiss Elemér* irodalomtudós és szociológus lesz a vendég és a főszereplő. NEM fogjuk megkérdezni tőle, hogy mi újság a TV-háború lövészárkaiban, egyáltalán: úgy fogjuk kezelni, mint aki előtt fényes múlt áll, de jelene nincs.

Megkérdezzük majd, ki írta magyarul Tennessee Williams műveit, hogy miként tehet szert valaki feleségre a strukturalizmus révén, hogy miért érdekelte a KGB-t a 80-as években egy magyar szociológus, és hogy egyáltalán, Hraballal szólva: „Hogyan lehetséges a legelésző bárányka metamorfózisa azzá a farkassá, amelyik nemcsak mindazt szétmarcangolja, ami az útjába kerül, de amelyik végül önmagába is belemar?”

Ugyancsak e vidám, évzáró alkalommal, háromnegyed hétkor nyílik a színház előcsarnokában Szigeti Péter fotókiállítása: „30 portré: A 2000 hősei” címmel. Megnyitják a szerkesztőség doyenjei.

Idén az utolsó alkalom jönni!

TORÓK ANDRÁS (2000)

JORDÁN TAMÁS (MERLIN)

Sőt. A szünetben adjuk át a „2000 Irodalmi Díjat”, a folyó évben lapunkban megjelent legjobb magyar frás szerzőjének.

2000 KÖNYVEK A TÉLI KÖNYVVÁSÁRON
A SZÁZADVÉG KIADÓVAL KÖZÖS KIADVÁNYOK

LENGYEL LÁSZLÓ

Útfélen

„Megkerülhetetlen könyv”. Ára 195 forint

SAULIS TOMAS KONDRITAS

A kígyó pillantása

AZ ARANY/KÖZÉP/EURÓPA SOROZAT ELSŐ KÖTETE
ÁRA 222 FORINT

Korlátozott mennyiségben kapható még:

KARÁTSZON GÁBOR

Ulrik úr

keleti utazása

avagy A zsidó menyasszony

KÉT KÖTETBEN. ÁRA 666 FORINT.